ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ПОЛТАВЩИНИ

ПОЛТАВА, 1991

Полтавське обласне управління культури
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

До 100-річчя Полтавського
краєзнавчого музею

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Збірник наукових статей

Полтава. 1991

ББК 63.4 /2 Ук. – 4 Пол./
П 15
УДК 930.26

Збірник статей, присвячений 100-річчю з дня заснування Полтавського краєзнавчого музею, містить наукові роботи дослідників з Полтави, Запоріжжя і Харкова, які відображають наслідки розвідок пам'яток археології Нижньому Поворсклі, вводять в обіг комплекси доби пізньої бронзи і скіфського часу регіону, окремі унікальні археологічні знахідки на Полтавщині. Кілька статей присвячені історичним пам'яткам Лівобережної України XVII-XVIII століть.

Для археологів, істориків, викладачів вузів і шкіл, краєзнавців.

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ПОЛТАВЩИНИ: Збірник наукових статей. /Ред. **Супруненко О. Б.** – Полтава, 1991. – 115 с., Іл. – [Полтавський краєзнавчий музей].

Редколегія: КУЛАТОВА І. М., МОКЛЯК В. О., СУПРУНЕНКО О. Б. /відповідальний редактор/.

Список археологічних видань Полтавського краєзнавчого музею уклав СУПРУНЕНКО О. Б.

Рецензент: кандидат історичних наук БЕРЕСТНЄВ С. Л.

Художник: СУХОВСЬКА І.В.

На обкладинці візантійський фолліс Юстина II 576/577 рр.
Знахідка біля сс. Андріївка-Падалки Полтавського району /розвідки І. М. Кулатової, 1985 р./

©Полтавський краєзнавчий музей, 1991

© Л. М. Лугова

РАННЬОЗРУБНІ ПОХОВАННЯ БАСЕЙНУ ПСЛА

На підставі виявлення зрубних пам'яток на Пслі ставиться питання про включення північно-західної частини Лісостепового Лівобережжя в територію розселення зрубних племен.

Територією найбільшого поширення зрубної культури на Україні вважається Дніпровське Лівобережжя та Сіверський Донець[1]. Проте, північно-західна частина Лісостепового Лівобережжя, де були відомі лише окремі знахідки зрубних пам'яток, на археологічній карті України не включена в означену територію[2].

Перші знахідки зрубної кераміки на Пслі були виявлені поблизу сіл Манкелія та Устимівка (знахідки Ю. О. Щербачова, 1887–1889 рр., та І. І. Устимовича, 1915 р.)[3]. Окремі фрагменти зрубної кераміки знайдені також О. Б. Супруненком та І. М. Гавриленком в 1983 і 1989 рр. поблизу сіл Запсілля та Остап'є[4].

Ці та нові матеріали археологічних досліджень Новобудовної експедиції Полтавського краєзнавчого музею 1981–1987 рр. в басейні Псла дають підставу вважати, що міграційний процес, який ішов у племен зрубної культури в західному напрямку, вже на ранньому етапі її існування мав в Лісостеповому Лівобережжі більш глибоке проникнення, ніж вважалося раніше.

З 36 курганів, досліджених нами на берегах Псла та його лівих притоках, 27 відноситься до епохи бронзи. В них виявлені 22 поховання зрубної культури, що становить 17,5% від загальної кількості досліджених поховань, з них 9 становлять окрему групу поховань з характерними рисами раннього зрубного періоду. Саме про них і їх місце в становленні зрубної культури на даній території і піде мова далі. Детальна характеристика поховань дається відповідно порядку їх розміщення по течії Псла.

с. Баранівка. Шишацький район. 1986 р. На схід від села на високому плато лівого берега Псла знаходилось 24 кургани, розміщених окремо або невеликими групами. З них досліджено 1 насип скіфського часу та 6 епохи бронзи, що ввійшли в зону будівництва зрошувальної системи.

Ранньозрубні поховання виявлено в курганах 2 і 7.

Курган 2 входив до складу групи з 8 курганів і виділявся найбільшими розмірами. Висота 4,3 м, діаметр 30 м. Схили насипу круті, підрізані оран-

кою. Давній горизонт простежений на рівні 4,3 м, материк – 4,7 м. В кург ні виявлено 11 поховань: 2 катакомбних, 5 зрубних, 1 сарматське, 1 кочі ницьке, 1 невизначене.

Конструктивно в спорудженні кургану простежено два етапи: рівеі первинного насипу, висотою 2,8 м, діаметром 20 м, насипаного з однорі ного чорнозему над катакомбним похованням 3, надійно фіксувався глин ними викидами впускних поховань 6 і 11 тієї ж культурної належності; н ступний етап пов'язаний з похованнями зрубної культури 2, 7, 8, 9, 10, три яких /2, 8, 9/ відносяться до її раннього періоду. В їх розміщенні простеж ється кругове планування та орієнтація на центр кургану.

Поховання 2 знаходилось на відстані 7,9 м на південний захід від центр кургану на глибині 3,06м*. Яма не простежувалась. Зверху над похованням виявлені рештки дерев'яного перекриття, а на дні могили – сліди рослинн підстилки. Положення та орієнтація похованого не визначені. В моги знаходився глиняний ліпний горщик гостроребернсї форми низьких пропо цій з перегином в середній частині корпусу, злегка ввігнутою шийкою т ледь відігнутими вінцями. Надреберну частину горщика прикрашали чотир горизонтальних ряди насічок. Висота горщика – 14,5 см, діаметр дна 11,5 см, вінець – 20 см. /рис. 1, 1/.

Поховання 8 виявлене на відстані 4,5 м на північний захід від центр кургану в дерев'яному зрубі розмірами 0,9х1,9 м на глибині 3,30 – 3,38 /рівень дна поступово знижувався в бік західної стінки/. Дно могили бул вислане травою і посипане вапном. Померлий лежав на лівому боці із з гнутими під гострим кутом до тіла ногами і руками, піднятими долонями д рівня обличчя. Орієнтація східна /рис. 1, 6/.

Перед ним лежали кістки тварини, а під ними – бронзовий ніж листови ної форми з плоским вузьким черенком лобойківського типу. Довжина нож – 9,5 см /рис. 1, 7/.

В головах похованого знаходилися дві глиняні ліпні посудини. В пів денно-східному кутку зруба стояв гостроребернй широковідкритий горщи з перегином вище середини корпусу, прямими горизонтально зрізаним вінцями, ледь ввігнутою шийкою і невеликим денцем з закраїнами. Пі вінцями та по ребру відбитками шнура нанесено дві горизонтальні лінії, між ними 14 трикутників вершинами догори, в які вписано по три такі ж ф гури. Короткими відбитками шнура облямовано трикутники та прикрашен вінця з внутрішньої сторони. По зовнішній стороні вінець іде ряд вертикаль них насічок. Від ребра вниз спускаються короткі відбитки шнура.

Від денця, на якому темнокоричневою фарбою нанесена кругла пляма по нижній частині горщика розходяться такого ж кольору променеподібн полоси, зібрані в 5 жмутків /по 3 в кожному/. Зовнішня поверхня горщик коричнева з сірими плямами, добре загладжена, внутрішня – чорна, покри та полосами від загладжування. Висота 15 см, діаметр вінець – 23 см денця – 9,5 см /рис. 1, 4/.

* Всі заміри глибин даються від репера.

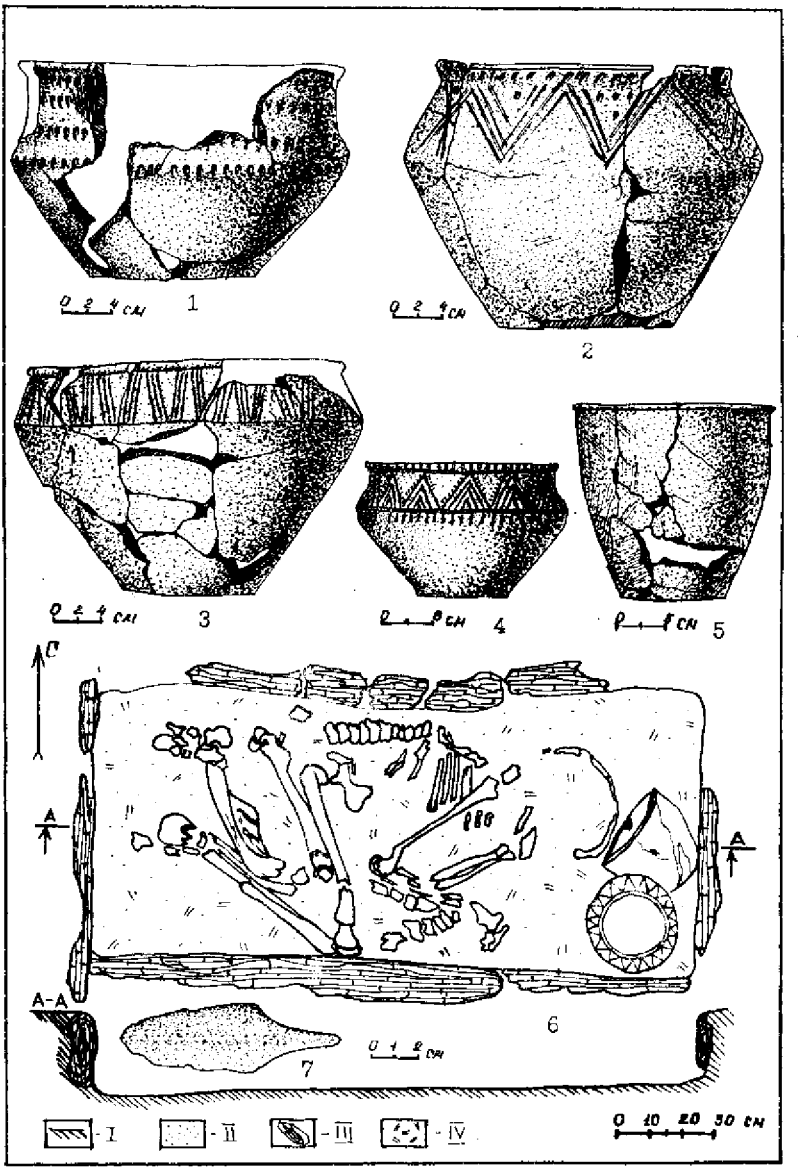

Рис. 1. Матеріали ранньозрубних поховань із курганів басейну Псла: **Баївка:** 1 – кург. 2, поховання 2; 4–7 – кург. 2, поховання 8; 3 – кург. 7, поховання 1. **Ярохівка:** – 2 кург. 1, поховання 4. Умовні позначення: I – насип кургану, II – вапно, III – залишки дерева, IV – рослинний тлін.

Поряд на боці лежав горщик банкоподібної форми видовжених пропорцій з горизонтально зрізаними вінцями. Поверхні його темно-сірого кольору зі слідами загладжування. Висота – 20 см, діаметр вінець – 22 см, дна – 11 см, /рис. 1, 5/.

Поховання 9 виявлене в 6,7 м на південний схід від центру кургану на рівні 2,9 м (по залишках дерев'яного зрубу розмірами 1,5х0,9 м, орієнтованого по лінії південний схід – північний захід). Померлий лежав на лівому боці головою на північний захід; ноги підігнуті в колінах, руки долонями покладені перед обличчям /рис. 2, 1/.

У північному кутку зруба стояв гостроребериий горщик з перегином вище середини корпусу та ледь відігнутими горизонтально зрізаними вінцями, прикрашеними рядом ямок. Основа вінець та ребро підкреслені прогладженими полосами. Між ними ямковим та шнуровим орнаментом вписано 12 трикутників, бокові сторони яких на звернутій догори вершині перехрещуються. Кожна з фігур заповнена вертикальними відрізками штампу відповідної висоти. Від ребра вниз відбитками шнура нанесено 13 трикутників, в які вписано менші. Основою для трикутників верхнього і нижнього рядів служить полоса, що підкреслює ребро. Поверхні горщика мають сліди гребінцевого загладжування. Колір бурий із сірими плямами. Висота горщика – 16 см, діаметр вінець – 21 см, денця – 9,5 см /рис. 2, 2/.

Курган 7 висотою 0,45 м, діаметром 30 м, споруджений з однорідного чорнозему над похованням ранньозрубного часу.

Поховання знаходилось на відстані 3,5 м на південь від центру кургану на глибині 0,85 м. Яма не простежувалась. В похованні та на схід від нього на рівні давньої поверхні траплялись окремі шматки дерева, що залишилися, певно, від влаштування поховальної споруди. Дно могили було висипане вапном і вислане травою.

Похований лежав у слабо скорченому стані на лівому боці головою на північ. Положення рук не встановлено.

Поховання супроводжувалося двома глиняними ліпними горщиками. Один з них – широковідкритий з високими округлоребристими плічками та косозрізаним і злегка відігнутим краєм вінець. Надреберна частина, прикрашена геометричним шнуровим орнаментом, який складається з двох горизонтальних ліній, розміщених в основі вінець та по ребру, між якими зтроєними відрізками шнура нанесено зигзагоподібний малюнок.

Від денця з круглою темнокоричневою плямою по нижній частині горщика розходяться променеподібні полоси такого ж кольору. На стінках горщика помітні сліди гребінцевого загладжування. Висота горщика – 15,5 см, діаметр вінець – 22 см, денця – 10 см /рис. 1, 3/.

Другий горщик банкоподібної форми з високими округлими плічками, неорнаментований. Край вінець прямий горизонтально зрізаний. Поверхні жовтувато-сірого кольору, мають сліди гребінцевого загладжування. Висота 15 см, діаметр вінець – 15 см, денця – 9,5 см /рис. 2, 6/.

с. Брохівка. Диканський район. 1986 р. Поблизу села в верхів'ї Середньої Говтви досліджено три кургани епохи бронзи. Кургани 1 і 2 знаходились в 0,5 км північно-західніше села, на зниженій місцевості, а курган 3 – в 1 км

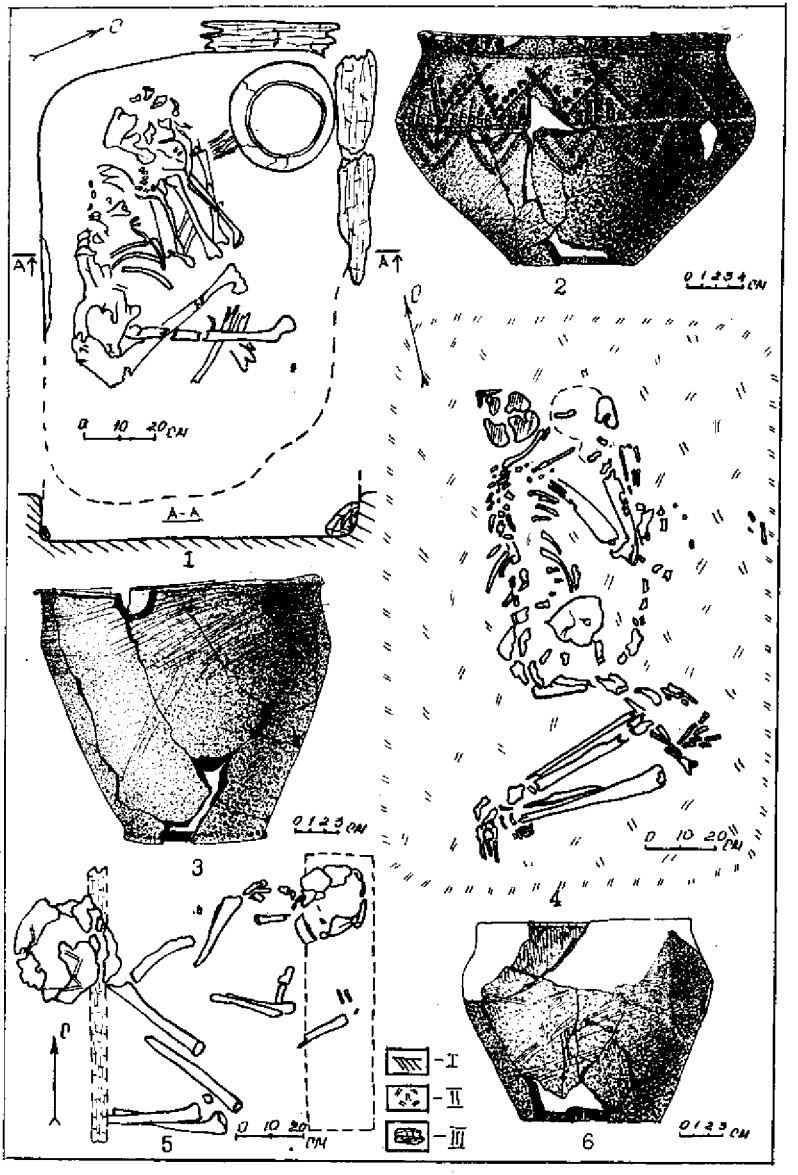

Рис. 2. Матеріали ранньозрубних поховань із курганів басейну Псла. **Баніівка:** 1,2 — кург. 2, поховання 9; 6 — кург. 7, поховання 1. **Ярохівка:** 3,4 — кург. 2, поховання 3; 5 — кург. 1, поховання 4. Умовні позначення: I — насип кургану, II — рослинний тлін, III — залишки дерева.

на схід від села, на високому мисоподібному виступі плато.

Курган 1 висотою 0,8 м від рівня поля був в плані овальним. Розкопочні розміри 24х30 м. Насипаний з неоднорідного грудкуватого грунту із значними домішками глини. Давня поверхня не простежувалась.

В кургані виявлено 5 поховань та окремі фрагменти кераміки епохи бронзи. Поховання знаходились у насипу або під ним на незначній глибині, що зумовлено, очевидно, близькістю грунтової води. Найдавнішими були поховання 2 і 5, з ознаками культури багатоваликової кераміки, поховання 4 відносилось до ранньозрубного часу.

Поховання 4 виявлене на відстані 5,6 м на південь від центру, на рівні – 0,75 м. Контури ями не простежувались. Із західної сторони виявлені рештки дерев'яної плашки довжиною 80 см та шириною 5 см, покладеної впоперек поховання. Паралельно їй в східній частині над похованням простежувалась глиняна пляма прямокутної форми розмірами 80х20х10 см. Похований лежав на лівому боці в зігнутому стані головою на північний схід. Руки підняті до рівня обличчя, ноги зігнуті під прямим кутом до тіла /рис. 2, 5/. Позаду похованого, біля кісток тазу знаходився глиняний ліпний горщик гостроребероної форми. Зовнішня сторона прямих вінець прикрашена рядом наколів, виконаних загостреною косо поставленою паличкою. Такими ж наколами заповнено верхні кути, утворені зигзагом із 3–4 прокреслених ліній, яким орнаментована надреберна частина горщика. Поверхня загладжена. Висота горщика – 17,5 см, діаметр вінець – 19,5 см, дна – 11,5 см /рис. 1, 2/.

Курган 2 розташований північно-західніше кургану 1. Висота 1,5 м від рівня поля. Розміри овального в плані насипу 33х43 м. Споруджений із неоднорідного грудкуватого грунту. В насипу траплялися уламки посуду епохи бронзи, в тому числі гостроребероного горщика, прикрашеного врізним геометричним орнаментом.

В кургані виявлено 6 поховань. Стратиграфічно основне поховання не простежувалось. Найдавнішими були поховання 1, 3, 5 і 6 з ознаками культури багатоваликової кераміки та зрубної; поховання 2 і 4 відносяться до раннього залізного віку.

Поховання 3 знаходилось в 5 м на південь від центру кургану на рівні – 1 м. Контури ями не простежувались. Розміри поховання 1,3х1,6 м та його підпрямокутна форма визначені по залишках рослинної підстилки та дерева. Поховання парне. Кістяки дорослого та дитини лежали поряд в слабо зігнутому стані на лівому боці головами на північ, з незначним відхиленням на схід. У дорослого руки були підняті до рівня обличчя, положення рук дитини не встановлено /рис. 2, 4/. Біля потилиці дорослого лежав сплющений горщик банкоподібної форми із слабо вираженим перегином корпусу у верхній частині. Дно із закрінами. Край вінець плоский. Поверхня горщика сірувато-коричневого кольору, покрита розчосами. Висота горщика – 19 см, діаметр вінець – 20 см, дна – 10 см /рис. 2, 3/.

с. Байрак. Великобагачанський район. 1983 р. Поблизу села на другій терасі лівого берега Псла досліджено три кургани епохи бронзи. Насипи курганів 1 і 2 стояли поряд, а третій курган знаходився на відстані 86 м на північ від них.

Курган 1 висотою 1,2 м, діаметром 34х36 м, насипаний із однорідного супіщаного грунту, містив 4 поховання середньої та пізньої бронзи.

Поховання 1 впущене в курган в 6 м на південь від центру. Могильна яма прямокутної форми досить простора, розмірами 1,5х2,1 м. Дно на рівні 1,3 м. Впродовж стінок ями збереглися залишки дерев'яного зрубу. На ньому біля південної стінки лежали кістки тварини. Похований лежав у зібганому стані на лівому боці головою на північний схід. Ноги зігнуті під прямим кутом до тіла, руки підняті до рівня обличчя.

В північно-східному кутку ями стояв гостроребериий горщик з короткими злегка відігнутими вінцями. У верхній частині та біля дна горщик прикрашений відтисками зубчатого штампу: ребро та вінця підкреслено парними горизонтальними рядами, між якими в надреберній частині розміщений зигзаг із трьох паралельних ліній; вниз від ребра нанесено довгі, а біля дна - короткі, згруповані по три, вертикальні відрізки штампу. Поверхня горщика краснувато-коричневого кольору, підлощена. Висота горщика - 16 см, діаметр вінець - 20 см, дна - 10 см /рис. 3, 6/.

Перед похованим лежав бронзовий ніж з найбільшим розширенням на середині леза та ромбовидним виступом-перехрестям в його основі. Довжина ножа - 17,3 см, леза - 12,8 см /рис. 3, 4/.

Курган 3 висотою 0,37 м та діаметром 14 м насипаний із однорідного супіщаного грунту над похованням ранньозрубного часу. На рівні давньої поверхні виявлено залишки трьох вогнищ: в 5 м на південний захід, в 5,4 м на південь і в 3,6 м на схід від центру кургану. Розміри попелистих плям відповідно становили 0,4х0,45 м; 0,3х0,4 м; 1,3х2 м. На глибині 0,8 м на відстані 4,6 м; 8,9 м; 7,4 м в північно-західному напрямку від центру кургану знайдено, відповідно, крем'яний відщеп розміром 2х4 см, 2 невеликі уламки кераміки, ножевидну пластинку із світло-сірого кварциту довжиною 5,6 см.

Поховання знаходилось в 2 м на північ від центру кургану на глибині 1,2 м. Контури ями не простежувались. Місцями на дні ями помітні були залишки рослинної підстилки. Кістяк похованого зруйновано, його положення не встановлено. При ньому виявлено гостроребериий горщик та бронзовий ніж.

Горщик широковідкритий низьких пропорцій, з ребром вище середини корпусу. Орнаментований відтисками зубчатого штампу та наколами. В надреберній частині проміжок між трьома паралельними горизонтальними лініями заповнено заштрихованими ромбами /верхній ярус/ і рядом наколів трикутної форми /нижній ярус/. Від ребра вниз спускаються короткі вертикальні відрізки штампу. Такими ж відрізками прикрашена придонна частина горщика. Поверхня коричневого кольору, загладжена. Висота - 12 см, діаметр вінець - 16,5 см, дна - 9,5 см /рис. 3, 5/.

Ніж листовидної форми з найбільшим розширенням в основі клинка і слабо вираженим ромбічним виступом - перехрестям на черенкові. Довжина ножа - 12,1 см, леза - 8,9 см /рис. 3, 3/.

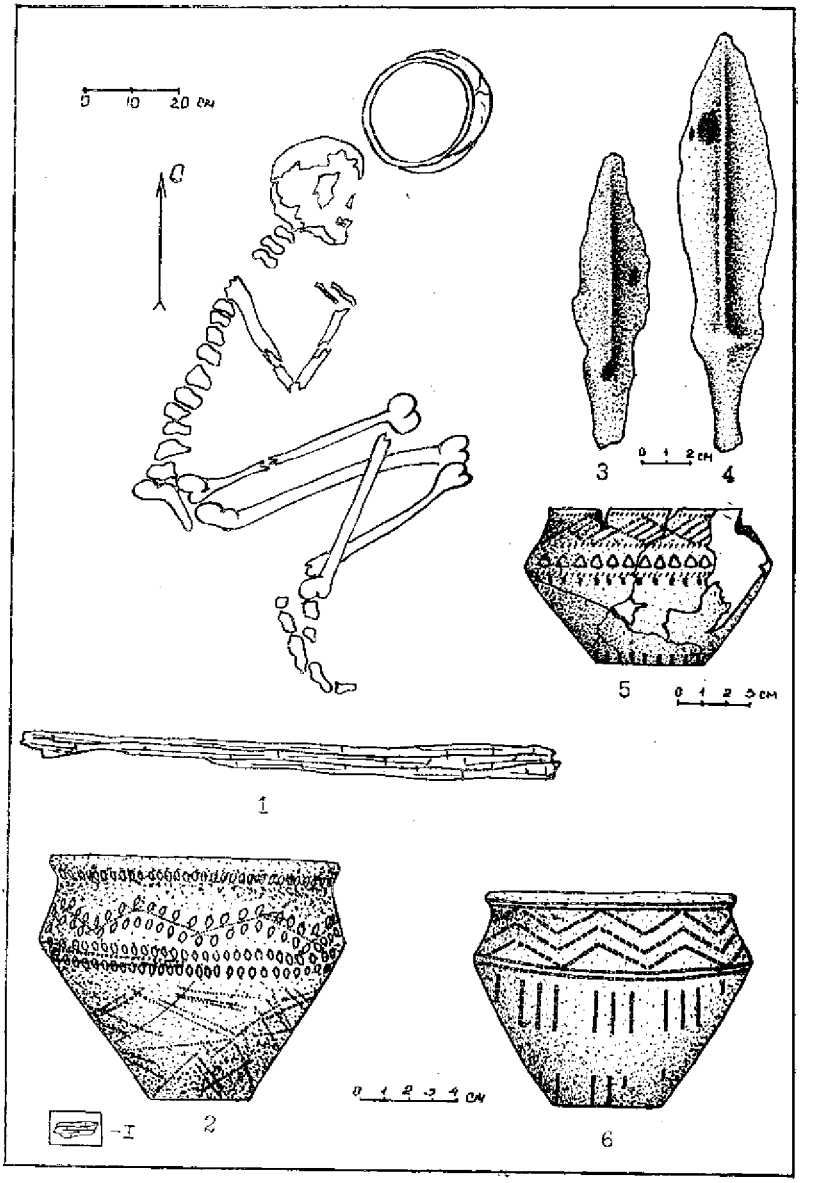

Рис. 3. Матеріали ранньозрубних поховань із курганів басейну Псла: **Приліпка:** 1,2 – кург. 8, поховання 1; **Байрак:** 4,6 – кург. 1, поховання 1; 3,5 – кург. 3, поховання 1. Умовні позначення: I – залишки дерева.

с. Приліпка. Козельщинський район. 1984 р.

В 3–5 км на захід від села на високому плато правого берега р. Псьол досліджено 9 курганів епохи бронзи, що входили до складу розсіяної групи із 32 курганів.

Курган 8 знаходився в 150 м на північний захід від старого сільського кладовища. Невеликий насип висотою 1,1 м, діаметром 30 м був насипаний із чорнозему над основним ямним похованням 2.

Ранньозрубне **поховання 1** впущене в насип на глибину 0,5 м в 2,75м на південь від центру кургану. Зверху воно було перекрите деревом. Померлий лежав на лівому боці в зібганому стані головою на північ, з незначним відхиленням на схід. Кістки лівої руки не збереглися. Права рука зігнута і піднята до рівня грудей. Ноги зігнуті під гострим кутом до тіла. В головах стояв глиняний ліпний горщик гостроребероної форми з перегином вище середини корпусу. Поверхня корпусу світлокоричневого кольору, повністю орнаментована. Нижня половина покрита відрізками зубчатого штампу. Перехрещуючись, вони іноді утворюють ромби. Ребро підкреслене двома рядами насічок і двома рядами штампу. Надреберна частина прикрашена зигзагом, облямованим насічками. Завершує орнаментальну композицію ряд насічок по зовнішньому краю вінець. Висота горщика – 18,5 см, діаметр вінець – 20 см, дна – 9,5 см /рис. 3, 2/.

Кургани, в яких були виявлені ранньозрубні поховання знаходилися як на високому плато /Приліпка/, так і в долині річки /Ярохівка/. Три з них мали овальну в плані форму, характерну для зрубного часу[5]. Два поховання /Байрак к.3, п.1 та Баранівка к. 7, п. 1/ були основними і єдиними в курганах, решта – впускні. Простежені деякі особливості поховального ритуалу. Так, в Байрацькому кургані основне поховання супроводжувалося ритуальними кострищами, влаштованими на давній поверхні[6]. В двох могилах були виявлені залишки напутньої їжі /Байрак к. 1, п. 1; Баранівка к. 2, п. 8/. Частина поховань знаходилася в зрубах. Взагалі ж, присутність дерева відзначена у всіх похованнях. Основне положення кістяків на лівому боці в сильно, рідше слабо скорченому стані, руки завжди перед обличчям. Орієнтація північна, північно-східна та східна. Винятком є поховання 9 кургану 2 з Баранівки, орієнтоване на північний захід. В даному випадку, як уже було відмічено вище, очевидно, спостерігається орієнтація на центр кургану трьох однокультурних поховань /2, 8 і 9/, при круговому обнуванні могильника на вершині насипу.

Поховальний інвентар представлений характерними для зрубної архаїки гостроребероними та банкоподібними горщиками і бронзовими ножами.

Гостроребероний посуд виявлено в усіх похованнях за винятком одного /Ярохівка к. 2, п. 3/. В його орнаментації переважає геометричний малюнок /ромби, трикутники, зигзаги/, виконаний здебільшого шнуровим та зубчатим штампом, іноді в поєднанні з ямками та наколами.

Усі поховання поділяються на дві хронологічні групи. Переважну більшість поховань /Баранівка к. 7, Ярохівка, Байрак, Приліпка/ можна віднести до старшого ступеня ранньозрубного періоду /по М. Чередніченку/. На їх

ранню дату вказують такі риси поховального обряду як слаба скорченість кістяків, середні розміри могил, а також склад інвентаря: гостроребериі горщики видовжених пропорцій з архаїчним зубчатим орнаментом, в мотивах якого простежується схожість з абашевською керамікою[7], що проявляється в його розташуванні не лише в верхній частині, а й біля дна /Байрак к. 1, п. 1; к. 3, п. 1/, або по всій поверхні горщика /Приліпка к. 8, п. 1/ та бронзові ножі ранніх форм. З першого Байрацького кургану походить ніж з клинком лавролистної форми, характерної для ножів раннього типу Поволжя та абашевських комплексів[8]. До типу ножів, що набули поширення в ранньозрубний період в Подніпров'ї відноситься ніж з третього Байрацького кургану, в якого найбільше розширення клинка припадає на його основу, а перехрестя знаходиться на черенкові[9].

Решта поховань /Баранівка к. 2, п. 2, 8, 9/ мала риси більш пізнього часу /молодший ступінь ранньозрубного періоду/: Значна скорченість кістяків, невеликі вузькі зруби та гостроребериий посуд низьких пропорцій, орнаментований шнуровим орнаментом та насічками[10]. Великий інтерес викликає те, що на денці та нижній частині гостроребериої посудини – горщика з поховання 8 темнокоричневою фарбою зроблено солярний знак. Такий же знак є й на денці гостроребериого горщика з основного поховання кургану 7, і, що особливо цікаво, на фрагментах горщика з поховання 6 кургану 2, яке відноситься до культури багатоваликової кераміки з рисами поховального обряду катакомбної культури. Очевидно, в цьому слід вбачати принцип наслідування названими культурами окремих рис культури своїх попередників.

Отже, поховальні пам'ятки басейну Псла в ранньозрубний період ще зберігають, особливо в кераміці, ознаки попередніх культур /багатоваликової та абашевської/, і, разом із зрубними пам'ятками інших регіонів України, становлять єдиний великий масив.

Відкриття зрубних пам'яток в басейні Псла має важливе значення для уточнення ареалу їх поширення на території Лівобережної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Чередниченко Н. Н.** Срубная культура //Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 50.
2. Там же. – С. 51, рис. 14.
3. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 39, 40–41, табл. III, рис. 9, 15, 18.
4. **Супруненко А. Б.** Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ИА АН УССР. – 1983/63. – С. 56, табл. 77, рис. 1, 5.
5. **Березанская С. С.** Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 36.

6. **Чередниченко Н. Н.** Срубная культура. – С 56–57.
7. **Березанская С. С.** Северная Украина в эпоху бронзы. – С. 61.
8. **Чередниченко Н. Н.** Срубная культура. – С. 46–47.
9. Там же. – С. 47.
10. Там же. – С. 65.

Л. Н. Луговая

РАННЕСРУБНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ БАССЕЙНА ПСЛА

Резюме

В северо-западной части Лесостепной Левобережной Украины были известны единичные срубные памятники, что, как подтвердили затем археологические исследования, было результатом недостаточной изученности данного региона. В 1981—87 гг. экспедицией Полтавского краеведческого музея в бассейне Псла выявлены 22 погребения срубной культуры, в том числе 9, относящихся к ее раннему периоду. Это позволяет говорить о том, что миграционный процесс, который шел у племен срубной культуры в западном направлении, имел более глубокое проникновение, причем уже на ранних этапах ее существования.

Находки срубных памятников в бассейне Псла имеют важное значение для уточнения ареала их распространения на территории Левобережной Украины.

© С. І. Воловик

ПАМ'ЯТКИ МАЛОБУДКІВСЬКОГО ЕТАПУ БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У БАСЕЙНІ ВОРСКЛИ

Стаття присвячена малобудківським пам'яткам доби пізньої бронзи у басейні Ворскли.

Ворскла – одна з найбільших водних артерій Полтавщини за доби пізньої бронзи була заселена досить щільно. У верхній та середній її течії в цей час мешкали племена бондарихинської культури. Тут піде мова про пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли. Зараз їх відомо 38.

Вивчення малобудківських пам'яток у басейні Ворскли розпочалось у 40–50 роки XX століття розшуками краєзнавця О. Ф. Євмінової в межах Білгородської області[1], яка у верхній течії Ворскли та її притоків виявила 24 малобудківських поселення. У цей же час Г. Т. Ковпаненко у Сумській області відкрила пос. Ницаха[2]. У 60-і роки В. П. Андрієнко знайшов у Полтавській області поселення Котельва I, III[3], а Г. Т. Ковпаненко почала розкопки Ницахського поселення[4].

70-і роки відзначались початком польових робіт у Полтавській області. Тут С. І. Берестнєв частково розкопав поселення Мала Рублівка I, II[5], а В. П. Андрієнко – поселення Котельва I, III[6], у Харківській області на р. Мерлі Б. А. Шрамко вивчав поселення Любівка[7].

80-і роки розпочались з охоронних розкопок, проведених С. І. Берестнєвим на селищі Марки у Полтавській області[8], та з розвідок О. Б. Супруненка на поселенні в уроч. Пінчукові Горби біля с. Головач під Полтавою[9]. В цей же час автором був проведений огляд поселень у межах Білгородської області, відкритих О. Ф. Євміновою[10], а на селищі Міжріччя – проведена шурфовка[11]. Таким чином, у басейні Ворскли на сьогодні шляхом розкопок досліджено 9 пам'яток з малобудківською керамікою. Частково матеріали опубліковані, але більша їх частина ще досі не введена у науковий обіг.

Переходимо до розгляду здобутих матеріалів.

Територія. Якщо говорити про територію, яку займали малобудківські племена у басейні Ворскли, то слід відзначити те, що найбільша щільність їх пам'яток відзначається у верхній течії ріки, у межах Білгородської області. У середній же течії, біля Полтави зустрінуті лише поодинокі пам'ятки, і практично зовсім відсутні малобудківські пункти у нижній течії Ворскли, у степовій зоні. Це пов'язано з тим, що степова і південна частина лісостепової зон були зайняті у XV–XIII ст. до н. е. зрубними племенами, з якими малобудківське населення межувало на півдні та південному сході.

Поселення. Найбільш цікавими пам'ятками у верхній течії Ворскли є пос. Міжріччя та городище Крутого Логу, які знаходяться у Борисівському районі Білгородської області.

Селище **Міжріччя** розташовується у східній частині смт. Борисівка, на

заплавних піщаних підвищеннях лівого берега р. Ворскли, біля впадіння в неї р. Гостинки. Піски налічують декілька дюн, між якими лежать блюдцеподібні озера. Довжина лісків з півночі на південь більше кілометра, а зі сходу на захід – трохи менше.

Знахідки містять кераміку неоліту, катакомбної, зрубної, бондарихинської культур та скіфського часу. Тут же є знахідки римського часу та роменської культури.

Городище **Крутого Логу** знаходиться в 3,5 км на північний захід від с. Крюкове між Бешеним Логом та Крутим Логом, в урочищі Городище. Це високе нахилене плато, яке круто обривається до Гримучого Колодязя /правого притоку р. Ворскли/ і Крутого Логу; до Бешеного Логу воно сходить повільно. У декількох місцях від Бешеного Логу і до кінця Крутого Логу зведений вал, який проходить по краю плато.

На селищі знайдена багатоваликова, малобудківська, зрубна та кераміка типу Студенка.

Ще одним пунктом, де О. Ф. Євмінова знайшла кераміку типа Студенка, є поселення Стригуни Березівка III /середній бугор/.

У середній течії Ворскли та на її притоках вивчені поселення Котельва і, III, Мала Рублівка і, II, Ницаха, Любівка та Марки.

Селище **Котельва I** знаходиться на лівому березі Ворскли в 1,5 км на захід від смт. Котельва та 2,5 км на схід від Східного Більського городища. Воно розташоване біля мосту через Ворсклу, в урочищі Рубіжне. Довжина селища понад високим берегом Ворскли 200 м.

У колекції є фрагменти кераміки катакомбної, багатоваликової та бондарихинської культур, а також і II-го малобудківського этапу.

Селище **Котельва III** знаходиться на дюнах правого берега Ворскли, у 300 м нижче по течії від моста через Ворсклу та в 0,5 км на південний захід від сел. Котельва I. Тут знайдена катакомбна, багатоваликова, малобудківська та бондарихинська кераміка.

Селище **Мала Рублівка** I займає піщане підвищення серед заплави правого берега р. Мерли, в 300 м на південь від околиці с. Мала Рублівка. Висота підвищення над рівнем заплави 3 м. На сьогодні підвищення зруйноване при спорудженні зрошувальних каналів.

Культурний шар містив знахідки доби пізньої бронзи та ранньоскіфського часу. Доба пізньої бронзи представлена зрубною та малобудківською керамікою.

Селище **Мала Рублівка II** знаходиться в 2,5 км на південний захід від одноіменного села та в 1 км від шосе Котельва-Полтава, біля мосту через Мерлу. Воно займає мале підвищення у заплаві правого берега ріки, в 0,2 км від сучасного русла. Підвищення майже круглої форми діаметром 50 м та висотою 1–1,2 м над рівнем заплави. Північна частина знищена водовідводним каналом.

У південній частині селища закладена траншея 10х2 м. У ній шар повністю знищений будівництвом, сліди якого є й у центральній частині селища. У східній частині поселення був закладений розкоп I площею 66 кв. м,

що дав таку стратиграфію: 0–0,3 м – наносний шар піску; 0,3–0,8 м – культурний шар, нижче – материк. На селищі виявлена кераміка малобудківського етапу бондарихинської культури.

Селище **Ницаха** знаходиться на південний захід від одноіменного села, на межі першої надзаплавної тераси правого берега Ворсклиці, правого притока Ворскли. Воно займає рівну площу підвищення довжиною 300 м та шириною 150 м. Зі сходу селище відокремлене заплавою Ворсклиці, а з заходу – заболоченим озером. Висота підвищення над рівнем заплави – 7,5 м. У наш час селище майже повністю забудоване та зруйноване ямами.

Розкопувалася південна та центральна частина поселення. Тут культурний шар залягає плямами. Було закладено 2 розкопа, 2 траншеї та 45 шурфів загальною площею 450 кв. м. Знайдено 2 горизонти культурного шару: бондарихинський та чорноліський. З бондарихинським шаром пов'язане частково розкопане житло з керамікою малобудківського етапу бондарихинської культури.

Селище **Любівка** займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Мерли в межах с. Любівка. Тут присутні культурні залишки епохи неоліта, енеоліта, катакомбної, зрубної та скіфської культур. У розкопі на глибині 0,6–0,8 м було знайдено кераміку малобудківського етапу.

Селище **Марки** займає першу надзаплавну терасу лівого берега Ворскли серед одноіменного хутора. На сьогодні воно частково зруйноване, а частково – знаходиться під сосновим лісом. На поселенні виявлений культурний шар товщиною 0,3 м, у якому знайдена кераміка доби неоліту, енеоліту та малобудківського етапу бондарихинської культури. У культурному шарі поселення виявлені чотири поховання з малобудківською керамікою [12].

Таким чином, в басейні Ворскли малобудківські поселення відомі на дюнних підвищеннях у заплаві річки, на першій надзаплавній терасі, а також на високому корінному березі ріки. Частина селищ знаходилася на високих берегах струмків, на значному віддалені від основного русла Ворскли, що говорить про порівняно велику скупченність населення, особливо у верхів'ї ріки.

Житла. Про малобудківські житла на ворсклинських селищах можна судити лише по житлу, вивченому на селищі Ницаха. Воно мало вигляд землянки площею більш ніж 10 кв. м з глинобитним вогнищем у центрі.

Малобудківські поховання у басейні Ворскли представлені чотирма похованнями в урнах, знайденими у культурному шарі поселення Марки. Після тілоспалення кісточки були зсипані у ямках і накриті горшками, які розміщені у ямках верх дном.

Поховання за обрядом тілопокладення представлені єдиною знахідкою впущенного поховання № 2 у кургані 2 біля с. Авдієвка Лохвицького району Полтавської області. Померлий лежав в дуже скорченому стані на лівому боці, завалившись на живіт. Руки зігнуті у ліктях, кисті рук біля обличчя. Коліна ніг – поряд з грудною кліткою, п'ятки притулені до тазу. Складається враження, що померлий був зв'язаний, або знаходився у мішку. Його орієнтовано головою на південний захід. Біля голови стояв горщик, характер-

ний для малобудківських пам'яток. Він мав короткі, трохи відігнуті назо вінця і пологе тулово. Дно горщика плоске, із закраїною /Рис. 1, 3/. Поверх рожева з темними плямами, у зломі колір черепка чорний. Горщик прик шали чотири рядки наколів від шийки до дна. По зрізу вінця орнаментов косими відбитками палички. Це поховання, знайдене на невеликій відст від басейну Ворскли, дає можливість припустити існування і на Ворсклі кого ж обряду поховання.

Кераміка. Малобудківська кераміка ворсклинських пам'яток предст лена слабо профільованими горщиками з високими слабо відігнутими зовні вінцями, трохи наміченою шийкою та похилими плічками /Рис. 1, 2, 8/. Колір поверхні посуду коричневий та жовтий. У тісті велика доміш дрібного піску. Орнамент складався з двох основних елементів – паличн вдавлень та відбитків зубчастого чи гребінцевого штампу, які вкривали у поверхню горщиків, або верхню їх половину /Рис. 1, 4, 5, 7, 8/. Зовніш поверхня загладжена безсистемними розчосами, зробленими тим же шта пом, що й орнамент /Рис. 1, 6/. Іноді простежуються сліди розчосів, йдуть безпосередньо від відтисків штампу. Поверх розчосів наносил різні паличні відбитки – тички, наколи, „перлини", вдавлення тощо, ко розміщувались без особливого порядку або горизонтальними смуга причому одна горизонтальна смуга наносилася завжди по шийці. Край нець прикрашався косими відбитками ребра палички або відбитками тако ж штампу, що й сам горщик /Рис. 1, 3, 4/.

Цікавим фактом є присутність на деяких північно-західних та північн малобудківських пам'ятках /Маршубівка Борисівського району Білгор ської області та інших/ орнамента, зробленого „колючим дротом". П цьому спосіб нанесення та мета – ті ж, що і при орнаментації зубчат штампом. Тут ми маємо ту ж поверхню горщика, оброблену розчосами, а вже не гребінцевим штампом, а штампом з палички, обмотаної шнуром „колючим дротом". Та й розчоси гребінкою зустрічаються на цих же селищ поруч з вищезгаданим орнаментом /Рис. 1, 1, 2/.

На сьогодні поки-що не вирішено питання про коріння цього елемен орнаменту на малобудківському посуді. Якщо допустити запозичення йо із сосницької культури, то прийдетьсл ставити питання про більш ранню, прийнята зараз, дату малобудківських пам'яток. Адже орнамент „колю дріт" зникає на сосницьких пам'ятках в кінці раннього часу їх існування, пізніше XIII ст. до н. е. [13]

Аналогічний елемент орнаменту присутній в так званих мар'янівськ пам'ятках, нижня дата яких по С. С. Березанській відноситься до XУ ст. н. е.[14] Однак датуючі речі, що доводять існування малобудківських пам'ят у XУ ст. н. е., відсутні. Найбільш вірогідно, що орнамент „колючий дріт" позичений із сосницької культури.

У басейні Сіверського Дінця на межі XIII–XII ст. до н. е. вже існу найбільш ранні пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культу – пам'ятки типу Студенка /Студенок VI та інші/, а на селищі Лисий Горб, можна датувати трохи більш пізнім часом, поруч з керамікою типа Студен присутній вже типово малобудківський горщик.

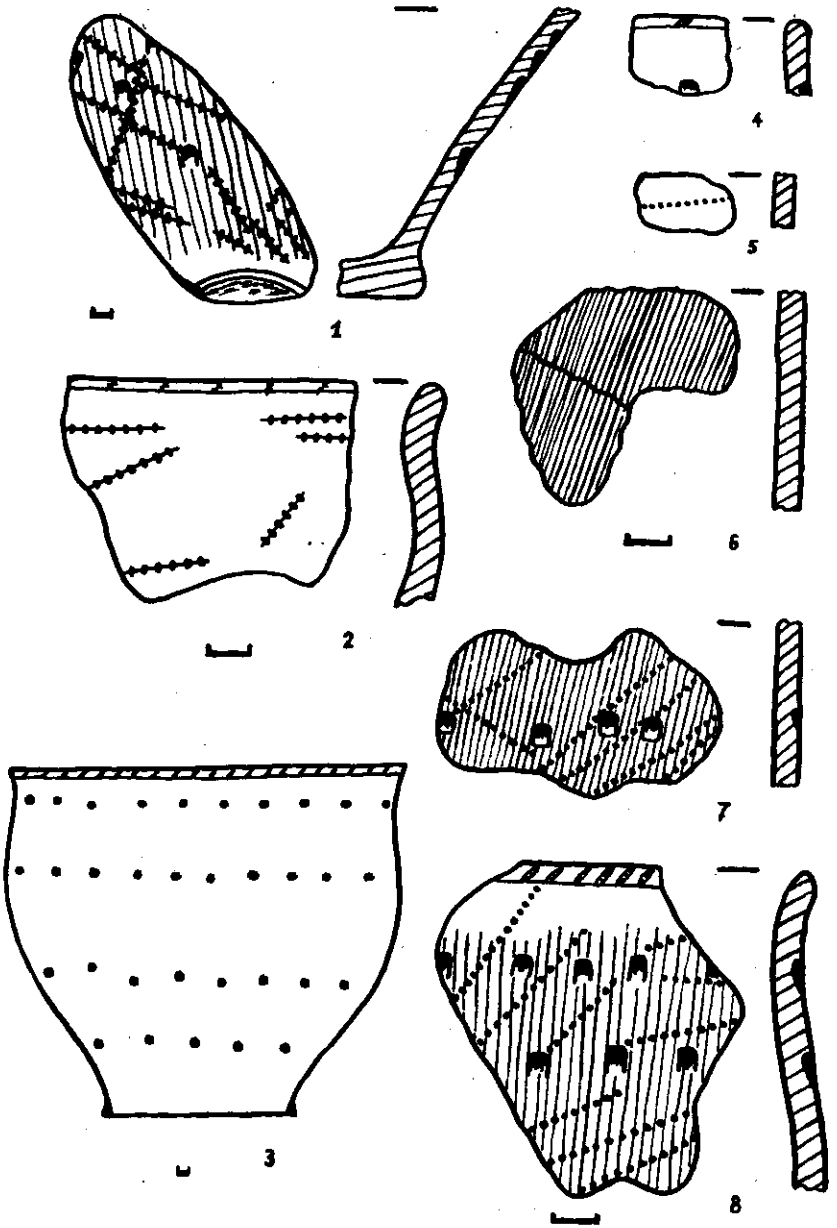

Рис. 1. Малобудківська кераміка з ворсклинських пам'яток.

Таким чином, попередньо можна твердити про існування у північно-західних і північних районах поширення малобудківських пам'яток, і зокрема у басейні Ворскли, їх вже у XIII ст. до н. е., але для остаточних висновків ще потрібні нові польові дослідження.

Питання складання і етнічної належності малобудківського населення у басейні Ворскли вирішуються у контексті загально-історичного розвитку малобудківських племен на усій території їх існування. Так, приймаючи до уваги данні матеріальної культури, одержані на пам'ятках типу Студенка у басейні Сіверського Дінця, можна відзначити їх близькість до культури ранньо-сітчатої кераміки Пооччя, яку дослідники відносять до фінно-угрів[15].

Крім цього, П. Д. Піберов відзначає, що міжиріччя Дона та Осколу в епоху бронзи та раннього заліза було зайняте фінно-уграми[16]. С. С. Березанська вказує на західний кордон фінно-угорської групи населення на Україні по Сулі та середній течії Десни[17]. Гідроніми Ворскла, Ворсклица та інші по В. Н. Топорову мають фінно-угорське походження[18].

Таким чином, попередньо, генезис малобудківських пам'яток можна пов'язувати з культурою ранньо-сітчатої кераміки середньої Оки, відносячи їх до фінно-угорської групи населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Евминова А. Ф.** Поселения поздней бронзы верхнего течения р. Ворсклы //КСИА АН СССР. – 1961. – Вып. II. – С. 84–86.
2. **Ковпаненко Г. Т.** Отчет о работе Средне-днепровской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1955 г. // НА ИА АН УССР. – 1955/55. – С. 1.
3. **Андриенко В. П.** Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 году //НА ИА АН УССР. – 1965/14. – С. 4-6.
4. **Ковпаненко Г. Т.** Отчет о раскопках поселений эпохи бронзы и раннего железа у села Ницаха Великопольского района Сумской области в 1960 году // НА ИА АН УССР. – 1960/9. – С. 1–7.
5. **Берестнев С. И.** Раскопки Левобережной лесостепной экспедиции // АО 1979. – М., 1980. – С. 252.
6. **Андриенко В. П.** Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 году // НА ИА АН УССР. – 1970/17. – С. 7,8; **Андриенко В. П.** Отчет об археологических исследованиях в 1971 году // НА ИА АН УССР. – 1971/12. – С. 20.
7. **Шрамко Б. А.** Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства водохранилища и канала в басейне р. Мерлы в 1974 году // НА ИА АН УССР. – 1974/7. – С. 6.
8. Материалы хранятся в Полтавском краеведческом музее.
9. **Супруненко А. Б.** Работы в бассейне Ворсклы // АО 1985. – М., 1986. – С. 418.
10. **Евминова А. Ф.** Отчет. Археологические памятники бассейна верхнего

течения реки Ворсклы в Борисовском и Яковлевском районах Белгородской области: /К археологической карте/ //НА ИА АН СССР. – Р-1 № 6964. – С. 1–49.

11. **Воловик С. И.** Исследование археологических памятников в верховьях р. Ворсклы в 1989 г. //Археологические исследования в Центральном Черноземье в 12 пятилетке: /Тез. докл. и сообщ. II Межвузовской научной конференции/. – Белгород, 1990. – С. 22.
12. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники территории г. Полтавы и окресностей: Каталог. – Полтава, 1988. – С. 12; Личная информация Ю. В. Буйнова.
13. **Березанская С. С.** Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972. – С. 172–173.
14. **Березанская С. С.** Памятники марьяновского типа //Археология Украинской ССР. – Киев, 1985. – Т. I. – С. 402.
15. **Третьяков П. Н.** Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М., Л., 1966. – С. 135.
16. **Либеров П. Д.** Этническая принадлежность населения Среднего Дона в скифское время // МИА. – 1971. – № 197. – С. 114–115.
17. **Березанская С. С.** Северная Украина в эпоху бронзы. – К., 1982. – С.206.
18. **Топоров В. Н., Трубачев О. Н.** Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – С. 229.

С. И. Воловик

ПАМЯТНИКИ МАЛОБУДКОВСКОГО ЭТАПА БОНДАРИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В БАССЕЙНЕ ВОРСКЛЫ

Резюме

В статье затронуты вопросы, связанные с изучением малобудковских памятников в бассейне Ворсклы. Их изучение в бассейне Ворсклы началось в 40-е годы XX столетия. С тех пор здесь открыто 38 памятников с малобудковской керамикой. Большая часть располагается в верхнем течении реки, в среднем же течении известны лишь единичные малобудковские памятники.

Путем раскопок в бассейне Ворсклы изучалось 9 поселений. Наиболее интересные материалы добыты на поселеннях Ницаха и Марки. На пос. Ницаха исследовано полуземляночное жилище, а на пос. Марки обнаружено 4 погребения по обряду трупосожжения.

Малобудковская керамика с ворсклинских памятников мало чем отличается от малобудковской керамики других территорий. Однако здесь на северо-западных и северных поселениях встречается орнамент „колючая проволока", которого нет на кемике с других территорий.

Появление малобудковских памятников в бассейне Ворсклы следует отнести к XIII в. до н. э.

Генезис малобудковских памятников, предварительно, можно связать с культурой ранней сетчатой керамики средней Оки и отнести их к финно-угорской группе населения.

© О. Б. Супруненко

МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ НИЖНЬОГО ПОВОРСКЛЯ

В статті публікуються матеріали розвідок у Нижньому Поворсклі, здійснених розвідзагоном Полтавського краєзнавчого музею у 1981–1986 рр.

Нижнє Поворскля в археологічному віношенні є територією порівняно добре обстеженою археологами. Дослідженнями І. А. Зарецького[1], В. Г. Ляскоронського[2], М. Я. Рудинського[3], О. К. Тахтая[4], М. А. Стана[5], І. І. Ляпушкіна[6], Г. О. Сидоренко[7], Г. Т. Ковпаненко[8], В. П. Андрієнко[9], В. І. Неприної[10], С. П. Юренко[11] та ін. тут відкрито і обстежено більше 200 пам'яток. Та все ж, з-за насадження лісів, Ворсклинське лівобережжя у долішній течії ріки залишилось майже поза увагою дослідників, виключаючи окремі ділянки узбережжя[12].

В 1981–1986 рр. нижня течія р. Ворскли обстежувалася розвідзагоном Полтавського краєзнавчого музею, у роботі якого приймали участь члени музейного учнівського археологічного гуртка[13]. Коротка інформація про ці розвідки частково публікувалася[14], хоча більш-менш повні дані про результати робіт ще не бачили світ.

Наведені нижче відомості про пам'ятки приводяться зверху вниз по течії ріки в межах трьох районів Полтавської області – Полтавського, Новосанжарського і Кобеляцького, від м. Полтави до с. Орлик в гирлі Ворскли, з публікацією деяких яскравих знахідок, що потрапили у останній час до фондів обласного музею. /Рис. 1/.

м. **Полтава.** Окреслена територія відомого за літературою поселення ранньоскіфського часу, роменської культури та городища XII–XIII ст. на Чернігівській площі міста /Іванова гора/[15]. Його культурні нашарування, перекриті шарами XIII–XIУ, XУI–XУIII ст., потужністю 1,5–2,2 м, залягають на ділянці, обмеженій з півночі сучасними вулицями Дзержинського та Братів Літвинових. В районі рогу вул. Жовтневої та пл. Леніна і Полтавського краєзнавчого музею локалізується могильник X-початку XI ст.[16]

Селище роменського і давньоруського часу займало частину Інститутської гори в 2,5 га /80–120х250 м/ на території парку Перемога, що обмежується сучасними вул. Садовою, павільоном атракціонів та літнім кінотеатром парку, інфекційною лікарнею і Першотравневим провулком[17]. На місці бувшої Миколаївської церкви виявлена кругова амфорна кераміка VIII–IXст. та давньоруська XII ст.; у відслоненнях корінного берега у Інститутському гаю, поблизу їдальні інженерно-будівельного інституту, зачищені нашарування потужністю до 1,2 м з ліпною керамікою роменської культури у основі. Зі знахідок на розі вул. Леніна та Першотравневого провулку вирізняється уламок голубого скляного гладенького браслету та два шиферних прясличця[18], в т. ч. з графітті.

Залишки поселення скіфського часу зі зруйнованим шаром площею

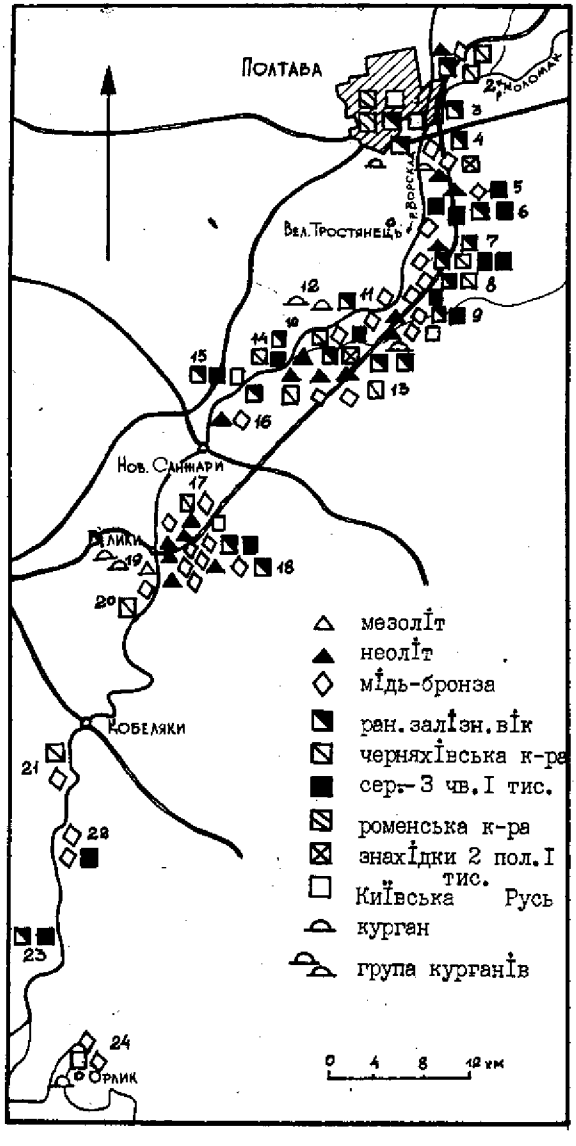

Рис. 1. Схема розміщення відкритих розвідками пам'яток: 1 – Полтава, 2 – Крутий Берег, 3 – Копили, 4 – Зінці, 5 – Клюшники, 6 – Безручки, 7 – Лукищина, 8 – Головач, 9 – Писарівка, 10 – Ткаченкове, 11 – Буланове, 12 – Решетники, 13 – Пристанційне, 14 – Ганжі, 15 – Кунцеве, 16 – Клюсівка, 17 – Жирки, 18 – Кустолові Кущі, 19 – Біликн, 20 – Галі, 21 – Гарбузівка, 22 – Лвб. Сокілка, 23 – Лучки, 24 – Орлик.

0,9 га /90х100/ виявлені на схід від головного корпусу Полтавського інженерно-будівельного інституту [19]. Неподалік, поряд з телеретранслятором, на початку XX ст., знаходився великий курган висотою до 2 м.

Звертають на себе увагу і ряд випадкових знахідок з території міста – кам'яні свердлені поліровані сокири пізньоямного часу з мікрорайону Сади І, середньодніпровської культури з вул. Художньої, 3, катакомбної культури з вул. Калініна, 17, залізний кинджал скіфського часу з нирковидним перехрестям і антенним навершям другої половини VI-початку V ст. до н. е., знайдений поряд з Самсонієвською церквою на Полі Полтавської битви /рис. 9, 1/.

с. Крутий Берег. Поселення доби бронзи площею 0,5 га /50х100 м/ розташоване за 0,15 км на північ від села, на підвищенні серед заплави лівого берега р. Ворскли висотою до 1,5 м. У культурному шарі пам'ятки товщиною до 0,4 м та на поверхні виявлена ліпна кераміка неоліту ямково-гребінцевої кераміки, пізньоямного часу /рис. 2, 6/, культури багатоваликової кераміки, зрубної та бондарихинської культур, керамічні прясла, кремені.

На високому мису правого берега р. Коломак, зайнятому жилою забудовою, зустрічаються фрагменти ліпного посуду скіфського часу; біля краю миса, на місці колишньої поміщицької садиби, – уламки кружальної кераміки черняхівської культури.

с. Копили. У 0,6 км на північний схід від села, по краю другої тераси лівого берега р. Коломак, – поселення скіфського часу площею 2 га /100х 200 м/, зайняте лісонасадженнями.

с. Зінці. За 1,2 км на північний захід – північ від піонерського табору „Молодая гвардия", на розораних піщаних підвищеннях першої тераси лівого берега р. Ворскли на площі 8 га /100х600–800 м/ – залишки поселення доби ранньої та пізньої бронзи, скіфського часу. В 0,3 км на південний захід від села, на підвищенні першої надзаплавної тераси, – група з чотирьох розораних курганів висотою 0,3–0,6 м і діаметром 15–20 м.

На південній окраїні села, на мису правого берега струмка – лівого притока р. Ворскли, на городах по вул. Робочій, 8 виявлені сліди поселення доби бронзи з керамікою зрубної культури.

с. Клюшники. Рештки поселення з видутим шаром виявлені на вершині дюни висотою до 6 м борової тераси лівого берега р. Ворскли на північно-західній окраїні села. Площа місцезнаходження 0,25 га /50х50 м/ зайнята молодими лісонасадженнями. Серед знахідок переважають фрагменти пізньонеолітичної кераміки з ямковим та гребінцевим орнаментом, є уламки ліпного посуду ямної культури та середини третьої чверті І тис. н. е. Поселення скіфського часу і пеньківської культури знаходиться в 0,8 км на схід від залізничного переїзду, на північно-східній окраїні села. Воно розташоване на низькій терасі лівого берега струмка – лівого притока р. Ворскли і займає розорану площу 8 га /200х400 м/ [20].

с. Безручки. Селище пеньківської культури виявлене в 0,2 км на південний захід – південь від села, на невеликому мисовидному виступі другої тераси лівого берега р. Ворскли. Поверхня поселення вкрита лісом, товщи-

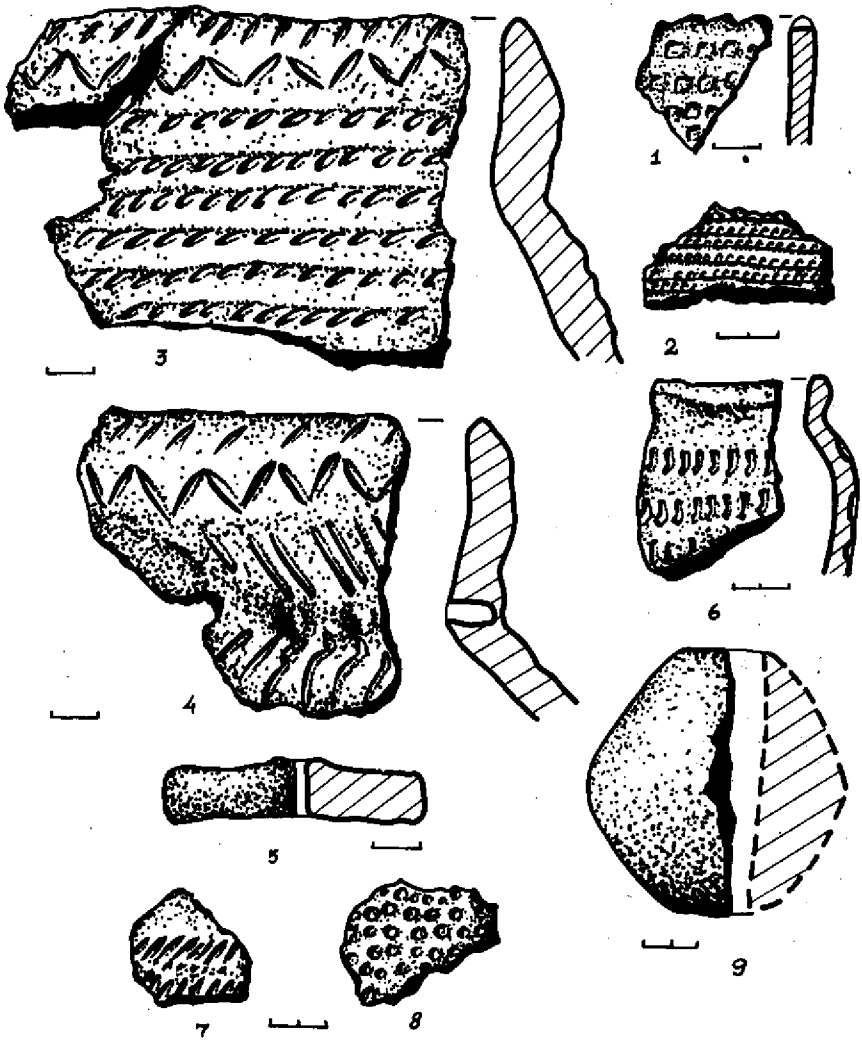

Рис. 2. **Знахідки доби енеоліту – ранньої бронзи:** 1 – Кустолові Кущі III, ур. Ісаївка; 2 – писарівка; 3–5, 7, 8 – Крутий Берег; 9 – Головач, ур. Пінчукові горби. 1–8 – кераміка, 9 – камінь.

на нашарувань – близько 0,4 м. Залишки поселення доби ранньої бронзи відкриті за 1,6 км на південний захід від села. На площі 0,15 га /20х80 м/ знайдені уламки ліпного посуду пізньоямного часу, кілька фрагментів горщиків епохи енеоліту з ямковим орнаментом. За 0,4 км на північний схід – місцезнаходження ліпної кераміки середини-третьої чверті І тис. н. е., розташоване на березі стариці Ворскли.

с. **Лукіщина.** Місцезнаходження пізньоенеолітичної кераміки ямково-гребінцевої культури, скіфського часу і XVII–XVIII ст. виявлене на північно-західній окраїні села біля оз. Сайга, на схилі другої тераси лівого берега р. Ворскли. Багатошарове поселення відкрите в північній частині села, на піщаному підвищенні другої тераси, оточеному болотами і старицями. Воно займає розорану площу 4,5 га /150х300 м/, витягнуту по осі північний захід – південний схід. Північна частина поселення знищена кладовищем, частково – ровами періоду останньої війни. Потужність культурного шару – до 0,85 м. В ньому почережно залягають нашарування культури багатоваликової кераміки і бондарихинської культури, ранньоскіфського часу і середини-третьої чверті І тис. н. е. Переважають знахідки VII–VI ст. до н. е. – уламки ліпних горщиків, лощених мисок, черпаків і пряслиць /рис. 9.2/.

В південно-західній частині села, в 0,15 км на північний схід від місця знахідки Лукіщинського скарбу римських денаріїв 1942 р.[21], розташовані залишки селища з ліпною керамікою другої-третьої чверті І тис. н. е. площею 0,8 га /80х100 м/, що розорюється.

с. Головач. Поселення знаходиться на південний захід від села, біля тваринницької ферми, займаючи задернований мис першої тераси правого берега струмка Головач – лівого притока р. Ворскли висотою 0,8–1 м над рівнем заплави. Його площа становить 0,6 га /70х90 м/, товщина нашарувань 0,5 м. У основі шару залягають матеріали ямної культури /рис. 2, 3–8/, вище – черепки культури багатоваликової кераміки і уламки ліпного посуду середини-третьої чверті І тис. н. е.

Залишки ще одного поселення розташовані за 0,4 км на південний захід від піонерського табору „Васильок", на похилій першій терасі правого берега того ж струмка. Його площа 0,6 га /50х130 м/ розорюється. З підйомного матеріалу походять уламки кераміки епохи енеоліту, ямного і скіфського часу, черняхівської культури, кремені.

Найбільш виразні різночасові знахідки виявлені на частково зруйнованому будівництвом очисних споруд і дачною забудовою поселенні в ур. Пінчукові горби[22], за 1,5 км на південь – південний схід від села, розташованому на мису другої тераси лівого берега р. Ворскли висотою до 5 м над рівнем заплави. Його площа становила 9 га /200х450 м/. Третина поселення збереглася під молодим сосновим лісом. Товщина культурного шару селища скіфського часу складала 0,3–0,5 м. У його північній частині знаходилися найдавніші нашарування, зруйновані будівництвом. Найбільш древні матеріали представлені керамікою лисогубівської та ямково-гребінцевої культур епохи неоліту, виробами з кремню. Зустрінуті уламки посуду пізньоямного часу, фрагмент діоритового свердленого полірованого навершшя

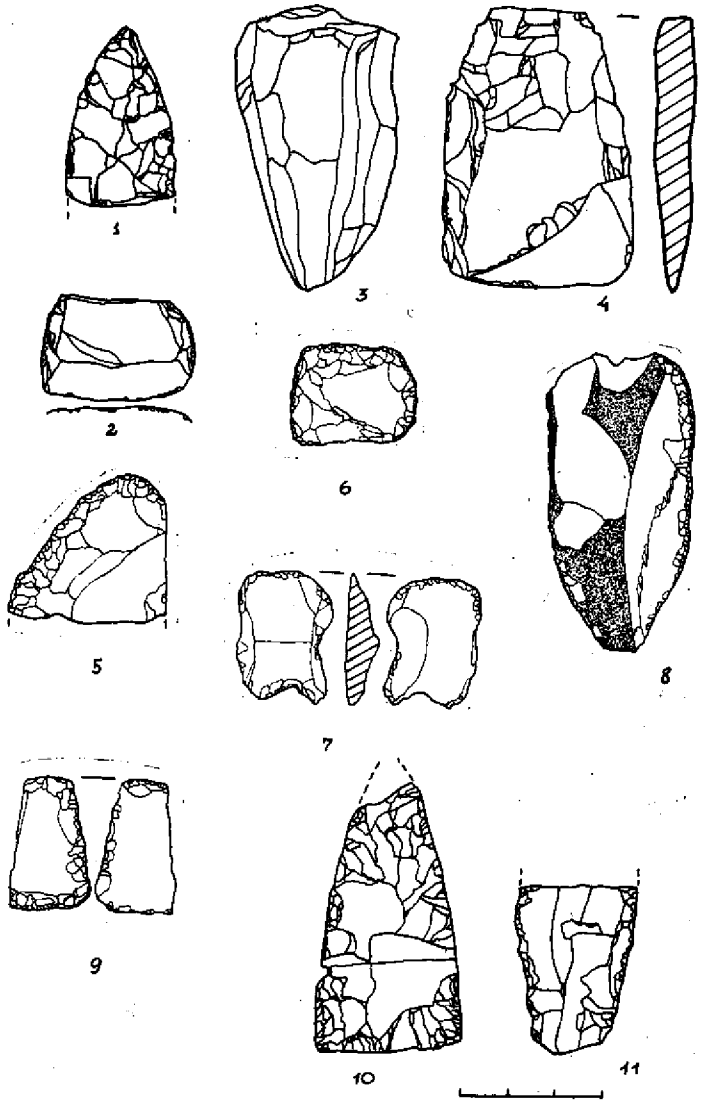

Рис. 3. **Вироби з кременю:** 1 – Писарівка, ур. Паньківка; 2 – Жирки 3,4 – Клюсівка, ур. Татарський бугор; 5–9 – Кустолові Кущі У; 10,11 – Гар бузівка.

булави доби ранньої бронзи /рис. 2, 9/, черепки від посудин культури багатоваликової кераміки, зрубної культури та горщиків малобудківського етапу /рис. 5, 1–3/, виявлена значна кількість уламків посуду бондарихинської культури /рис. 5, 4–10/. Найчисленнішою є група знахідок ранньоскіфського часу, репрезентована уламками ліпних горщиків з наліпленим розчленованим пальцьовими відтисками і скрізьними отворами валиком, лощених мисок, черпаків, цідилок, прясел різної форми /рис. 8, 1–3, 12, 15/. Серед індивідуальних знахідок заслуговують на увагу уламки мініатюрних посудин, ллячки, ритуальний „коржик" та „хлібці" /рис. 8, 7–10, 19–20/, а також залізний ніж з горбатою спинкою /рис. 8, 16/, пісковикове точильце /рис. 8, 18/. З поселення походять кілька фрагментів ліпних посудин пеньківської культури.

Неподалік від поселення знайдена прив'язна з перехватом кварцитова шліфована сокира зрубного часу /рис. 6, 1/[23], ближче до с. Буланове, серед заплави, – виявлений бронзовий кинджал з кільцевим упором, лезо з розширенням у середній частині і чітко виділеною двобічною неврюрою XIУ–XII ст. до н. е. /рис. 6, 2/[24].

с. Писарівка. Залишки поселення з різночасовими матеріалами розташовані в 1,25 км на південний захід від залізничної платформи „Писарівська", біля мосту, і займають невисокий мис надзаплавної тераси правого берега р. Тагамлик, зайнятий городами[25]. Тут, на площі 0,8 га /80х100 м/ зібрана кераміка катакомбної /рис. 2, 2/ та бондарихинської культур, уламки горщика та сковорідки середини-третьої чверті 1 тис. н. е. У 0,2 км на південь, на підвищенні – залишки могильника черняхівської культури, нині забудованого дачним кооперативом.

Насип кургану висотою 0,6 і діаметром 20 м знаходиться в 0,3 км на південь від залізничної платформи, на плато другої тераси лівого берега р. Ворскли. Місцезнаходження різночасових матеріалів розташоване на північно-східній окраїні села, в ур. Паньківка[26] на мису другої тераси правого берега р. Тагамлик. Серед видувів площею до 1 га /100х100 м/ зібрані оброблені кремені, в т. ч. наконечник списа /рис. 3, 1/, фрагменти посуду доби пізнього неоліту, бронзи і раннього заліза, давньоруського часу.

пл. Ткаченкове. При обстеженні селища скіфського часу, виявленого В. А. Товкачевським[27], розташованого на підвищеннях першої і другої терас лівого берега р. Ворскли за 1,2 км на захід від залізничної платформи, на місці знесеного хутора, виявлені матеріали доби неоліту, що концентрувалися біля схилів терас. Площа селища з виразними матеріалами УІІ–УІ ст. до н. е. становить 4,5 га /150х300 м/, зайнята молодими лісонасадженнями. На поселенні зібрані окремі фрагменти черняхівської кружальної кераміки, у західній частині на підвищенні – більше 150 уламків античних амфор УІІ–ІУ ст. до н. е., окремі фрагменти амфор ранньовізантійського часу та кримського виробництва УІІ–Х ст.

с. Решетники. Поселення скіфського часу УІ–У ст. до н. е. виявлене в 0,3 км на північний захід від кутка П'ятирічка, на округлому мису правого високого берега р. Ворскли. Частково розорана площа пам'ятки становить

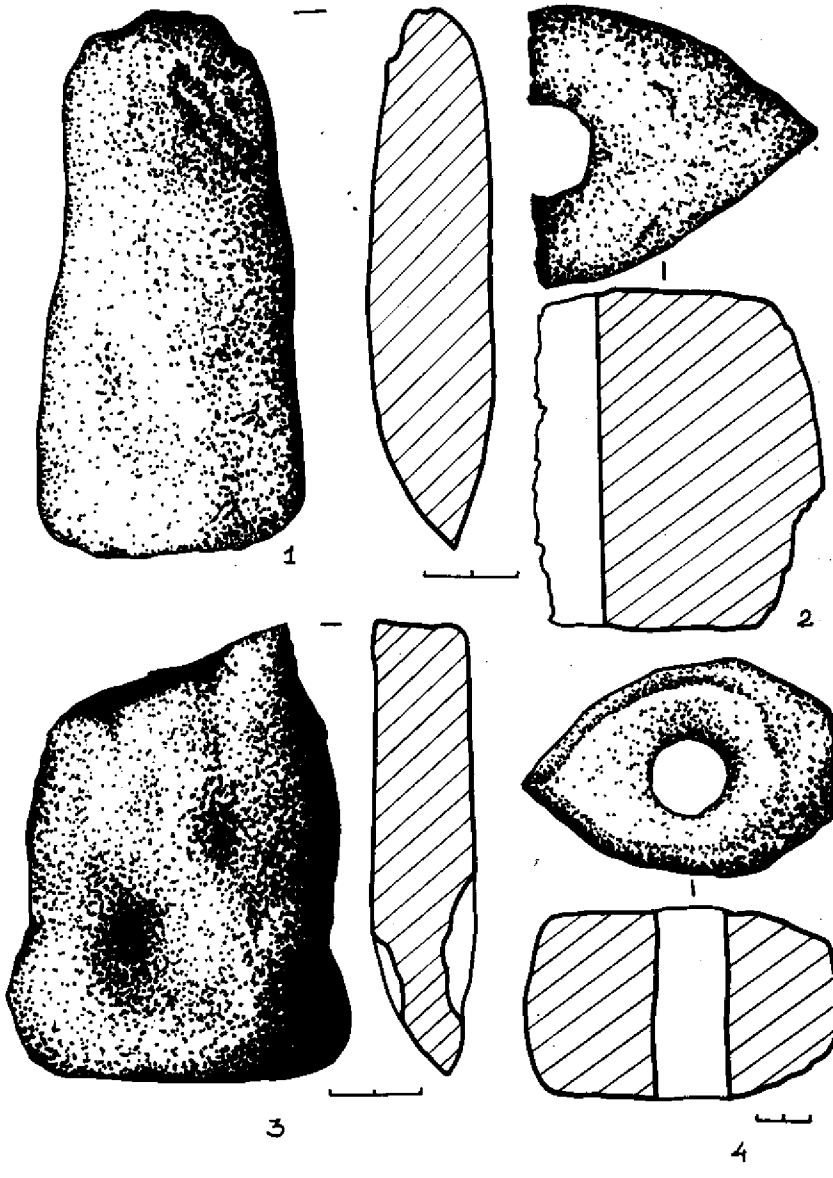

Рис. 4. **Вироби з каменю доби бронзи:** 1,2 – Клюсівка, ур. Татарський бугор; 3 – Кустолові Кущі У; 4 – Білики, ур. Біла Гора.

9 га /150–230х550 м/. В північній його частині оглянуто зольник висотою 0,3 і діаметром 40 м, виявлені окремі уламки кружального посуду черняхівської культури. В 0,2–3,5 км на північний захід і захід від поселення розташований курганний могильник скіфського часу з 21 насипом висотою 0,2–0,4 м при діаметрі 13–28 м.

с. Пристанційне. Залишки багатошарового поселення знаходяться в 0,8км на захід від залізничної станції „Малоперещепинська", біля кладовища. Воно займало похилий мис другої тераси лівого берега рр. Ворскли і Тагамлика площею 7,5 га /250х300 м/, зруйнований кар'єром. У відслоненнях кар'єру зачищені культурні нашарування товщиною 0,3–0,5 м. Знахідки представлені пізньонеолітичною керамікою і виробами з кременю, уламками посуду пізньоямної, зрубної та бондарихинської культур. У південно-західній частині поселення зачищений шар ранньоскіфського часу потужністю до 0,45 м, де трапилася бронзова булавка з розплющеним і загнутим петлею верхнім кінцем та квадратним в перетині стрижнем /рис. 8, 4,5/.

В 0,6 км на північний захід – захід від станції, на високій дюні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Тагамлик в ур. Рубайчин бугор відкрите поселення з матеріалами лисогубівської та ямково-гребінцевої культур доби неоліту, пізньоямного часу, бондарихинської і черняхівської культур. Його площа 0,7 га /60–75х100 м/ зараз зайнята ділянками садового кооперативу. За 0,1 км на захід, на сусідньому підвищенні, виявлена ліпна кераміка ранньоскіфського часу, уламки посуду черняхівської культури.

Місцезнаходження матеріалів пізньонеолітичного часу і черняхівської культури знаходиться за 3 км на південний захід від села, на мису другої тераси лівого берега р. Ворскли площею 0,8 га /80х100 м/, зайнятому лісонасадженнями.

с. Ганжі. Селище скіфського часу в ур. Хутір, розташоване на південно-західній околиці села, на мису правого високого берега р. Ворскли[28], займає площу 3 га /120х250 м/, витягнуту по осі в широтному напрямку. Частина поселення потрапила під забудову, інша – розорюється. Виявлені шість зольників, чотири з яких розташовані в західній частині селища в два ряди. Їх висота 0,2 –0,3 м при діаметрі 12–26 м.

Біля підошви миса, в ур. Байрак, на підвищенні першої тераси правого берега в південно-східній частині села – селище з матеріалами черняхівської культури і третьої чверті I тис. н. е.[29] площею до 1 га /70х165 м/, що зайняте забудовою і городами.

с. Кунцеве. На відомому поселенні в ур. Макар'їна пристань[30] в південній частині села, що займає край другої тераси правого берега р. Ворскли площею 0,9 га /60–90х150 м/, виявлена ліпна кераміка скіфського часу, пеньківської культури і часу Київської Русі. Товщина нашарувань з переважаючими матеріалами XVII–XIX ст. у відслоненнях берега перевищує 0,8 м.

с. Клюсівка. У відслоненні берега р. Ворскли на острові в ур. Маджари на глибині 1 м у шарі піску випадково виявлена невелика корчажка чорноліського часу з відігнутими у зовнішню сторону вінцями, короткою циліндричною шийкою, з плічками, що поступово переходять у кулястий тулуб з

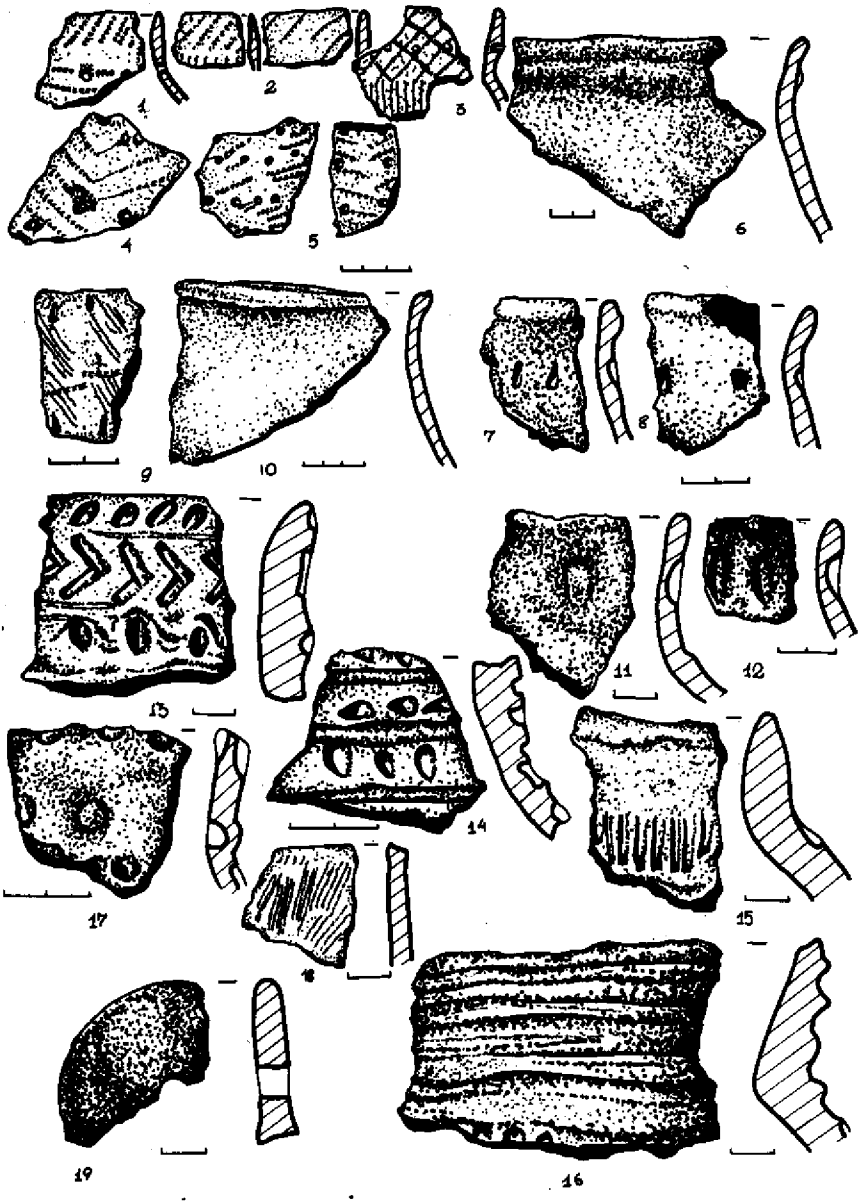

Рис. 5. **Кераміка епохи енеоліта-бронзи:** Головач, ур. Пінчукові горби /1–10/, Клюсівка, ур. Татарський Бугор /13–16/, Кустолові Кущі, ур. Ісаївка, пункт III /12, 17–19/, Кустолові Кущі VI /11/.

круглим дном[31]. Підлощена поверхня посудини світло-коричневого кольору, в тісті – подрібнений шамот. Корчажка прикрашена фризом прокресленого орнаменту, що опускається від перегину шийки на плічки і складається з ряду заштрихованих трикутників вершинами вверх, розташованих у пасмі, утвореному чотирма паралельними горизонтальними лініями. Від нижньої горизонтальної полоси торочкою спадають вниз чотири зтрієних півкола, розділених між собою вертикальними полосами „бахроми", що доходять до середини тулуба. Висота посудини 20,5 см, діаметри: вінець 11,2 см; шийки 8 см; тулуба 17,7 см. /Рис. 7/. Аналогічні корчажки характерні для пам'яток білозерської культури і культури ранніх кочівників VIII ст. до н. е. в степах Східної Європи[32].

Поселення доби неоліту, пізньоямної, культури багатоваликової керамі, ки та бондарихинської культур розташоване в 1,2 км на захід від кутка Живилівка, на підвищенні серед заплави лівого берега р. Ворскли в ур. Татарський бугор. Площа пам'ятки 0,7 га /80х90 м/ задернована, товщина нашарувань – 0,4 м. Переважають матеріали ямного часу. Серед знахідок – одноплощадочний з прямою площадкою нуклеус, ніж на пластинчатому відщепі, скребок, двобічно оброблена з підшліфовкою по лезу клиновидна сокира /рис. 3, 3–4/ з кременю, шліфована кам'яна клиновидна сокира /рис. 4. 1/ і уламок лезвійной частини свердленої полірованої сокири доби ранньої бронзи /рис. 4, 2/ тощо. З поселення походить ще одна кам'яна сокира доби раннього бронзового віку[33] /рис. 5, 13–16/.

с. Жирки. На розораних дюнах першої тераси лівого берега р. Ворскли в 0,4 км на південний захід від села, на площі 1,5 га /75х200 м/ виявлені сильно подрібнені уламки ліпної кераміки епохи бронзи, трапеція з кременю /рис. 3, 2/, біконічне керамічне пряслице з двома зрізаними основами /рис. 9, 7/ та фрагменти кришки і денця кружальних горщиків давньоруського часу. У 0,7 км на південь від села – на схилі піщаного підвищення другої тераси – знаряддя з кременю і уламок ліпної посудини неоліту ямково-гребінцевої кераміки. На південній окраїні села зібрані уламки посуду пізньоямного часу.

с. Кустолові Кущі. В 0,15 км на захід від кутка Ісаївка, на мису, утвореному огибаючою піщане підвищення першої тераси лівого берега р. Ворскли пересихаючою старицею, висотою до 4 м над рівнем заплави, у видувах зібрані уламки посуду неоліту ямково-гребінцевої керам. ки, ямного і катакомбного часу. Площа місцезнаходження складає 0,25 га. За 0,4 км на захід від села, на округлій дюні серед заплави висотою 1,5 м, знаходиться поселення площею 0,25 га /50х50 м/, поверхня якого задернована. Товщина культурного шару на дюні – 0,5 м. Він утворений нашаруваннями лисогубівської, пізньоямної та багатоваликової культур. У видувах траплялася значна кількість знахідок – вироби з кременю, уламки ліпного посуду лисогубівської, ямково-гребінцевої, типу Засухи та постмаріупольської /рис. 5, 17–19/, ямної, культури багатоваликової кераміки, зрубної та бондарихинської /рис. 5, 12/ культур, передскіфського і скіфського часу та пеньківської культури.

Залишки ще одного поселення площею до 3 га /150х200 м/, поверхня якого розорюється, виявлені в 1 км на північний захід – північ від кутка

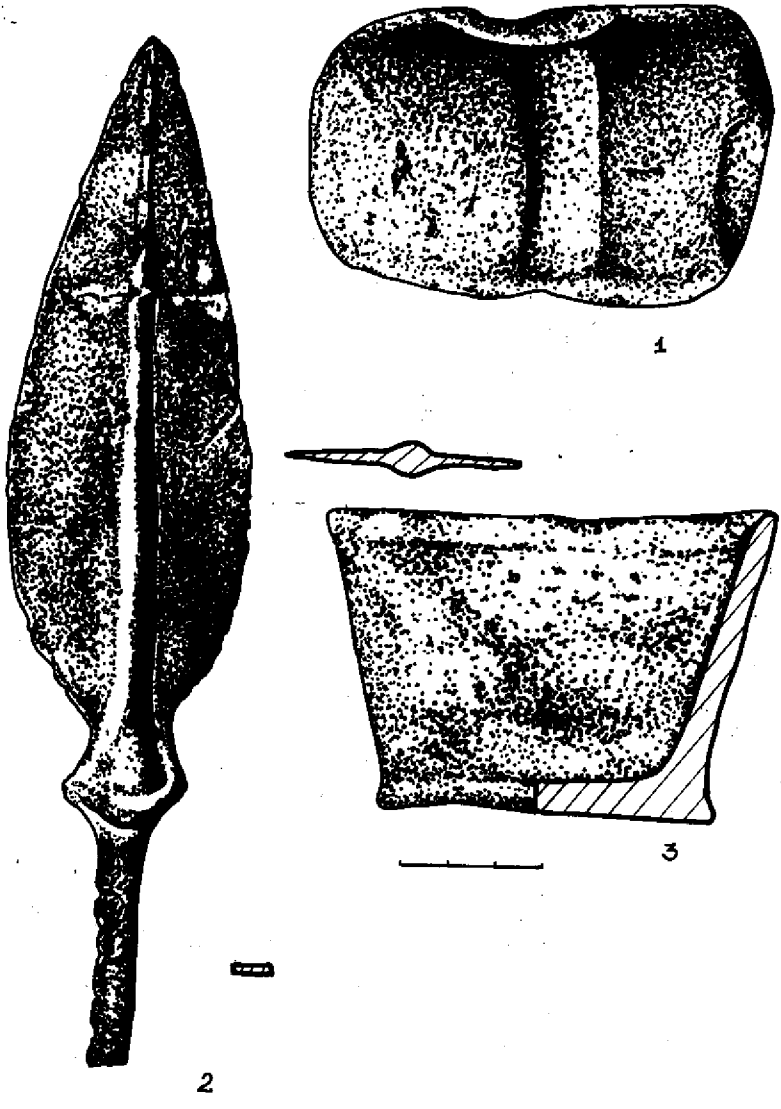

Рис. 6. Знахідки доби бронзового віку: 1,2 – Буланове, лівий берег р. Ворскли; 3 – Орлик. 1 – кварцит, 2 – бронза, 3 – кераміка.

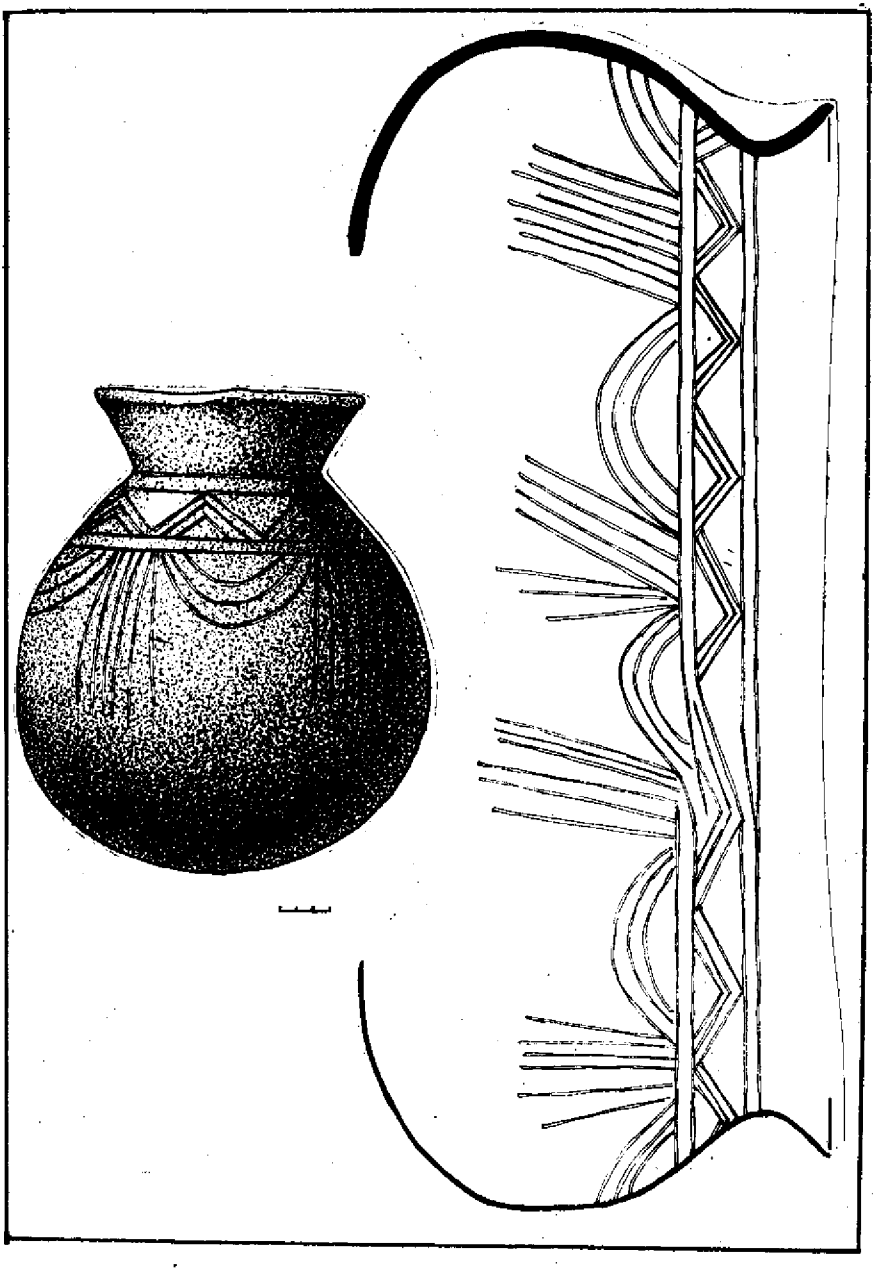

Рис. 7. Ліпна корчажка з ур. Маджари поблизу с. Клюсівка.

Ісаївка, на дюні висотою 2 м серед заплави. Тут зібрана кераміка лисогубівської, ямково-гребінцевої, пізньоямної культур та культури багатоваликової кераміки, крем'яні вироби, бронзовий дволопатевий наконечник стріли скіфського часу /рис. 8, 14/. Неподалік, в 1,2 км на південний захід від того ж кутка, на невисокому розораному підвищенні серед заплави площею 4 га /100х400 м/ виявлена кераміка ранньо- і пізньоямного часу, фрагменти горщиків культури багатоваликової кераміки, уламки шліфованої клиновидної кам'яної сокири і кількох товкачів, вироби з кременю /рис. 3, 5–9; 4, 3/.

В південній частині села, в ур. Бугор, на підвищенні дюнного характеру площею 0,8 га /90х90 м/ першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскли, знаходяться залишки стоянки пізньоямного часу. На південній окраїні села /куток Загнідино/, на дюні вистою до 3 м над рівнем заплави площею 2 га /120х170 м/ виявлені пошкоджені видувами і кар'єром нашарування в 0,2 м бондарихинської культури, у відслоненнях зібрані черепки та вироби з кременю лисогубівської та ямково-гребінцевої, ямної; культури багатоваликової кераміки та бондарихинської культур /рис. 5, 11/, скіфського часу. В ур. Покотилка, в 0,75 км на південний захід, – на розораній дюні висотою до 3 м серед заплави – відкриті залишки поселення лисогубівської, пізньоямної, культури багатоваликової кераміки та зрубної культур. А в центральній частині села, в ур. Мильківка[3 4] виявлені кремені й кружальна кераміка XVII–XVIII ст.

смт. Білики. На території нагірної частини селища в ур. Біла Гора на мису правого високого берега р. Ворскли, поряд з групою з 5 курганів висотою 0,3–1 м при діаметрі 23–40 м, знайдено свердлену полірована сокиру ромбічної форми з лабрадориту катакомбної культури /рис. 4, 4/. Поблизу контори колгоспу випадково виявлений залізний меч XIV–XV ст. В ур. Озеро, за 0,1 км на південний схід від села, на мису першої тераси виявлені окремі уламки посуду доби середньої і пізньої бронзи; в 0,5 км на південний схід від села, на мису першої тераси виявлені окремі уламки посуду доби середньої і пізньої бронзи; в 0,5 км на південний захід – на розораних підвищеннях серед заплави правого берега р. Ворскли – наконечник дротика і пластинчастий ніж з кременю доби мезоліту.

с. Галі. Селище з кружальною керамікою черняхівської культури відкрите в 0,2 км на південний захід – південь від села на мису другої тераси площею 0,6 га /60х110 м/, що розорюється.

с. Гарбузівка. Ще одне селище черняхівської культури площею 2 га /100х200 м/ розташоване в 0,6 км на північний захід від села в ур. Полосківський горб, на похилому мису другої тераси лівого берега струмка Осьмачка, що примикає до високого правого берега Ворскли. Серед знахідок на поселенні переважають фрагменти кружальної кераміки з ширшавою та лискованою поверхнею; виявлене прясло і круглодротовий бронзовий браслет, що має на одному кінці петельку-вушко, на іншому – гачок /рис. 9, 5–6/. Поряд, на березі струмка знайдений уламок ретушованої широкої пластини і наконечник списа подовжено-трикутної форми з кременю епохи енеоліту /рис. 3, 10, 11/.

с. Сокілка Лівобережна. Залишки поселення третьої чверті 1 тис. н. е

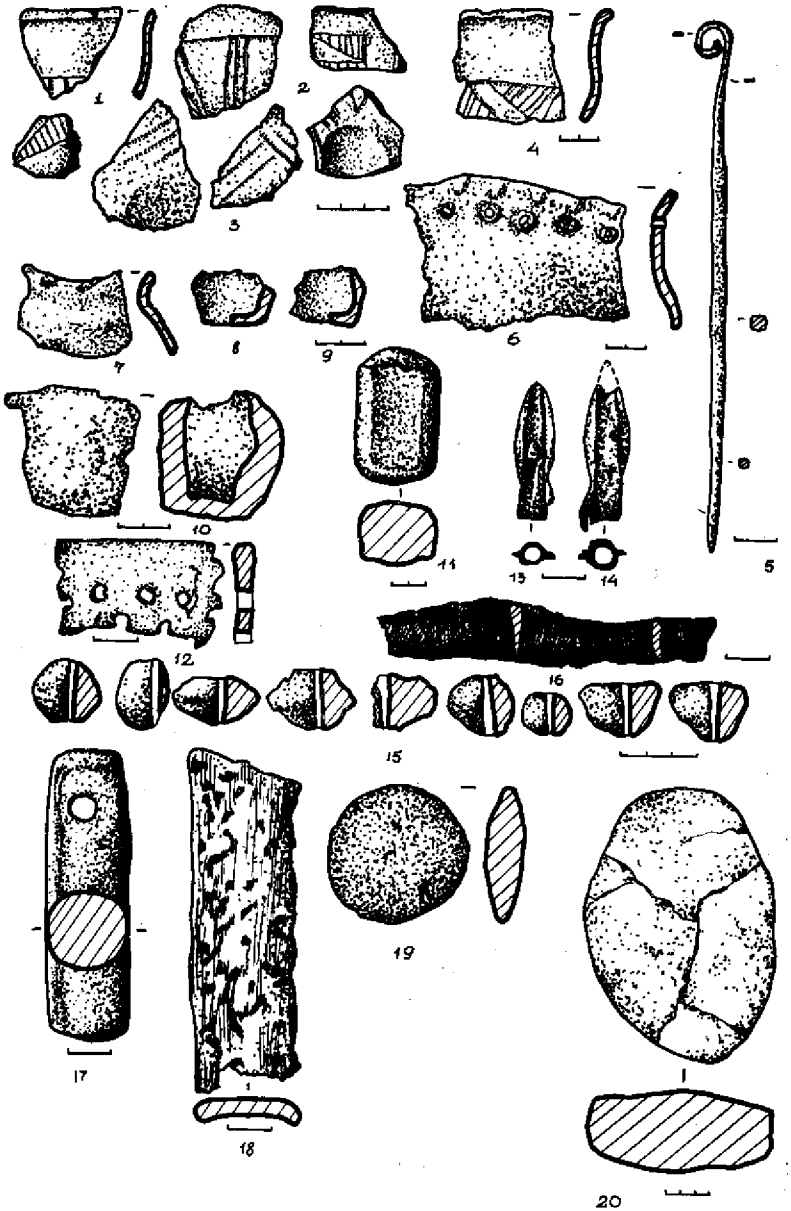

Рис. 8. **Знахідки скіфського часу:** Головач, ур. Пінчукові Горби /1–3, 6–12, 15–20/, Пристанційне /4,5/, ст. Малоперещепинська /13/, Кустолові Кущі IУ /14/.

1–4, 6–10, 12, 15, 19, 20 – кераміка; 11, 17 – камінь; 5, 13, 14 – бронза; 16 – залізо; 18 – кістка.

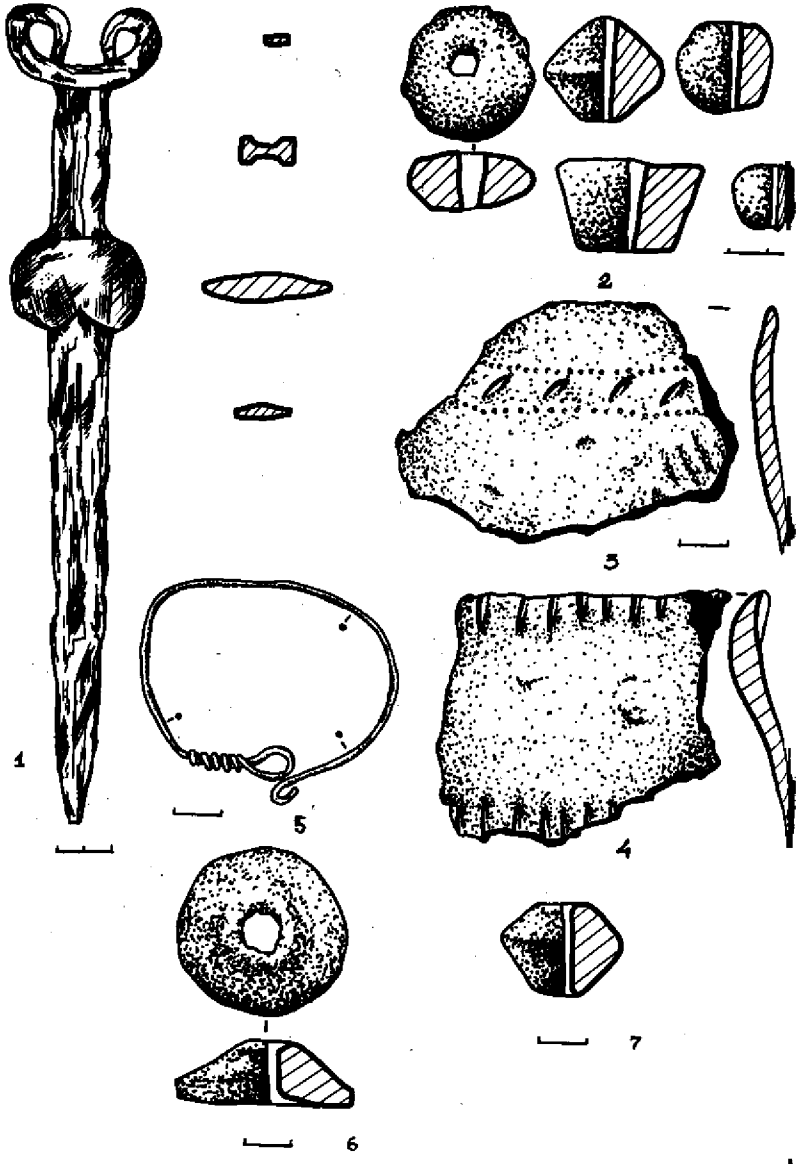

Рис. 9. **Знахідки доби раннього залізного віку та другої чверті I тис. н.** 1 – Полтава; 2 – Лукищина; 3, 4 – Головач, ур. Пінчукові горби; 5,6 – бузівка, ур. Полосківський горб; 7– Жирки.
1– залізо; 2–4, 6, 7 – кераміка; 5 – мідний сплав.

площею 0,5 га /60х80 м/ обстежені в 1 км на південь від бази відпочинку „Сокілки", на дюнах першої тераси лівого берега р. Ворскли. На розораній поверхні зібрані також фрагменти ліпного посуду пізньоямної культури і епохи середньої бронзи, вироби з кременю. На північ від бази, в 0,2 км, на мису першої тераси, що підмивається рікою, – залишки поселення зрубної та бондарихинської культур, перекриті нашаруваннями XVIII–XIX ст.

с. Лучки. В 0,3 км на захід від моста через р. Ворсклу, на розораному підвищенні першої тераси правого берега площею 0,4 га – місцезнаходження матеріалів скіфського часу і середини-третьої чверті I тис. н. е.

с. Орлик. На західній окраїні села в ур. Кагарлик, поряд з річковим причалом, у відслоненнях другої тераси лівого берега р. Ворскли, що підмивається водосховищем, виявлена ліпна кераміка пізньоямного часу і епохи середньої бронзи, випадково знайдена ліпна посудина культури багатоваликової кераміки[35] /рис. 6, 3/. В 0,6 км на південний захід від села, біля птахоферми, обстежені залишки поселення доби бронзи і давньоруського часу, розмитого водосховищем. На острові Турлук, в 3 км на захід від села, в ур. Пелехи, водосховище наполовину розмило насип великого – висотою до 3 м і діаметром 25–30 м кургану з кромлехом із гранітних брил та кам'яним ящиком у центрі. У розмиві кургану виявлена ліпна кераміка пивихинського типу і ямного часу.

Таким чином, результатом розвідок стало не тільки суттєве доповнення археологічної карти Нижнього Поворскля пам'ятками ряду епох – від неоліту до середньовіччя, але й відкриття нових поселень лисогубівської, бондарихинської і черняхівської культур, селищ ранньоскіфського часу і пам'яток середини-третьої чверті I тис. н. е. у Ворсклинському лівобережжі. Чимало пам'яток може бути об'єктами наступних досліджень, а частина з них – різночасові поселення біля сс. Головач /ур. Пінчукові Горби/, Пристанційне, Клюсівка /ур. Татарський бугор/ – потребують проведення невідкладних робіт охоронного характеру, зумовлених наявністю руйнувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві //Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій наук.–практич. семінар. /Тез. доп. – Полтава, 1990. – С. 36–42.
2. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные /змиевые/ валы по течению рр. Псла и Ворсклы //Тр XIII АС.–М., 1907. – Т. I. – С. 158–210.
3. **Рудинський М. Я.** Матеріали до вивчення неолітичної доби сточища р. Ворскли. Стація в ур. Біла Гора під Полтавою. – К.: ВУАК, 1926. – С. 3–14; **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею //Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – Т. I. – С. 32–56; та ін.
4. **Тахтай О. К.** Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи в роках 1926–1928 //Антропологія. – 1928. – Вип. 2. – С. 250–256; **Тах-**

тай А. Археологічна робота Музею 1926/27 рр. //Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – Т. І. – С. 283–289.

5. **Стан М. А.** Щоденник шлюпочного походу гуртка юних туристів 26-ї Полтавської СШ // НА ПКМ. – Од. зб. 03–8. – А. 1–31;
Супруненко А. Б. 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Первый науч.-практич. семинар. / Тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1988. – С. 41.
6. **Ляпушкин И. И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – № 104. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 94–126; **Ляпушкин И. И.** Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. – 1951. – ХУ. – С. 17–43.
7. **Сидоренко Г. О.** Звіт відділу археології Полтавського історико-краєзнавчого музею //НА ПКМ. – Од. зб. 03–145. – А. 2–12, 13, 36–42 та ін.; **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 51–85.
8. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 14–109.
9. **Андриенко В. П.** Отчет о раскопках и разведках археологической экспедиции Донецкого ГУ в Полтавской области в 1977 г. //НА ИА АН УССР. – 1977/117. – С. 28–29.
10. **Неприна В. И.** Отчет о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. // НА ИА АН УССР. – 1976/23. – С. 1–8.
11. **Юренко С. П.** Отчет о работе разведгруппы Левобережного славяно-русского отряда Среднеднепровской комплексной экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. // НА ИА АН УССР. – 1977/11 в. – С. 3–12.
12. **Андриенко В. П.** Исследования в Полтавской области // АО 1972 г. – М.: Наука, 1973. – С. 253; **Махно Е. В., Рутковская Л. М.** Разведка 1966 г. в Полтавской области //АИУ 1966 г. – К.: Наук. думка. 1967. – Вып. І. – С. 215–223; **Махно Е. В.** Разведки левобережного отряда //АИУ 1967 г. – К.: Наук. думка, 1968. – Вып. 2. – С. 198–204; **Рутковская Л. М.** Археологические памятники пограничья Лесостепи и Степи // Там же. – С. 204–207; **Телегин Д. Я., Махно Е. В., Шарафутдинова И. Н.** Отчет о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960–61 гг. //НА ИА АН УССР. – 1960–61/4. – С. 4–80.
13. **Супруненко А. Б.** Отчет о работе Полтавского отряда археологической экспедиции „Славутич" в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1982 г. //НА ИА АН УССР. – 1982/38. – С. 21–30; **Супруненко А. Б.** Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. //НА ИА АН УССР. – 1983/63. – С. 8–37; **Супруненко А. Б., Гавриленко И. Н., Кулатова И. Н. Морозко Д. В.** Отчет о разведках на Полтавщине в 1984 г. // НА ИА АН УССР. – 1984/64. – С. 3 – 11; **Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.** Отчет о раскопках и разведках в Поворсклье в 1985 г. //НА ИА АН УССР. – 1985/102. – С. 16–23; **Гавриленко И. Н., Супруненко А. Б.** Отчет о развед-

ках в Нижнем Поворсклье и Пооpелье в 1986 г. // НА ИА АН УССР. – 1986/84. – С. 3–64.

14. **Гавриленко И. Н.** Новые находки мезо-неолитической эпохи в бассейне р. Ворсклы // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского. /Тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1987. – С. 34–35; **Гольник Л. В.** О разведках в Поворсклье //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Первый науч.-практич. семинар. /Тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1988. – С. 25–26; **Супруненко А. Б.** Исследования на Полтавщине // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 361–362; **Он же.** Работы в Нижнем Поворсклье и Пооpелье //АО 1986 г. – М.: Наука, 1988. – С. 337–338. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог. – Полтава, 1988. – С. 3–14.
15. **Кучера М. П., Сухобоков О. В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 171; **Ляпушкин И. И.** Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы /гор. Полтава – с. Бельск // КСИИМК. – 1947. Вып. 17. – С. 122–132.
16. **Зарецкий И. А.** Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии //Тр. ПУАК. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 205.
17. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог. – С. 6.
18. **Гаврыш П. А., Супруненко А. Б.** Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей //АО 1986 г. – М.:Наука, 1988. – С. 268.
19. Там же. – С. 268.
20. **Супруненко А. Б.** Материалы скифского времени из разведок и раскопок Полтавского краеведческого музея //Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюзн. семинара, посвящ. памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Ч. II. – С. 75.
21. **Глущенко В.** П. Клад римских динариев из с. Лукищина //НиЭ. – 1989. – Т. XУ. – С. 19–52; **Кропоткин В. В.** Клады римских монет на территории СССР //САИ. – 1961. – Вып. Г 4–4. – С. 72. – № 796.
22. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д .Я.** Вказ. робота. – С. 81; **Тахтай А.** Археологічна робота Музею 1926/27 рр. – С. 288.
23. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. – Полтава, 1985. – С. 23. – № 78.
24. Там же. – С. 22. – № 73.
25. **Неприна В. И.** Отчет о работе Левобережной неолитической экспедиции 1976 г. – С. 3.
26. **Супруненко А. Б.** Работы в Нижнем Поворсклье и Пооpелье. – С. 337.
27. НА ПКМ. – Од. зб. 03–147. – А. 4 /план/.
28. **Ляпушкин И. И.** Из истории Левобережной Украины в эпоху железа //СА. – 1949. – XI. – С. 385–395.

29. **Ляпушкин И. И.** Поселения эпохи железа в бассейне р. Ворскл //КСИИММК. – 1947. – Вып. 21. – С. 97.
30. **Луцкевич І. Н.** Матеріали до карти поширення пам'яток культури полі поховань на території Харківської області //Археологія. – 1948. – Вип 2. – С. 170.
31. **Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.** Отчет о раскопках и разведках н Полтавщине в 1988 г. // НА ИА АН УССР; НА ПКМ. – Од. зб. 03–282. С. 56–57.
32. **Ильинская В. А.** Раннескифские курганы бассейна р. Тясьмин. – К. Наук. думка, 1975. – С. 137.
33. **Бовкун И. В., Мокляк В. А.** Археологические разведки на территории Но восанжарского района // Охрана и исследование памятников археоло гии Полтавщины: Второй науч.-практич. семинар. /Тез. докл. и сообщ. Полтава, 1989. – С. 40–41, рис. 6. 7.
34. **Кучера М. П., Сухобоков О. В. и др.** Древнерусские поселения Среднеп Поднепровья: Археологическая карта. – С. 155.
35. **Луговая Л. Н.** Отчет о раскопках археологической экспедиции Полтавс кого краеведческого музея в 1980 г. //НА ИА АН УССР. – 1980/55. С. 13.

А. Б. Супруненко

МАТЕРИАЛЫ К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ НИЖНЕГО ПОВОРСКЛЬЯ

Резюме

В результате разведок 1981–1986 гг. отрядом Полтавского краеведческого музея обнаружено и обследовано свыше 300 археологических памятников в Нижнем Поворсклье Полтавского, Новосанжарского и Кобелякского районов Полтавской области – курганов и курганных групп, поселений, стоянок и местонахождений. Информация о большинстве памятников с сохранившимся культурным слоем Ворсклинского левобережья, а также отдельных участков правого берега реки, приводится в настоящей публикации. Среди них – остатки поселений эпохи неолита у сс. Клюшники, Пристанционное, Кустоловы Кущи, бронзы – Крутой Берег, Головач, Клюсовка, скифского времени – Полтава, Лукищина, Решетники, Ткаченково, Пристанционное, середины-третьей четверти I тыс. н. э. – Безручки, Лукищина, Головач и Сокилка Левобережная. Ряд памятников нуждается в проведении неотложных охранных исследований.

© І. Б. Шрамко, Б. А. Шрамко

ОБОРОННІ СПОРУДИ ВЕЛИКОГО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Наводяться нові дані про укріплення Великого Більського городища, одержані авторами під час перетину валу і рову у 1988–1989 рр.

Оборонні споруди Великого Більського городища VII–III ст. до н. е., загальна довжина яких досягає 33 833 м, вивчені ще недостатньо. Хоча площа і протяжність валів городища перебільшує всі укріплені поселення раннього залізного віку в Європі. Вже це потребує дбайливого вивчення більських оборонних споруд. Як відомо, вони складаються з чотирьох основних частин: Західного, Східного, Куземинського укріплень, об'єднаних в одне ціле валами Великого Більського городища. Останні простяглись на 25 995 м і вивчені гірше, ніж такі ж споруди Західного і Східного укріплень.

У 1960 р. Б. М. Граков і в 1977 р. Б. А. Шрамко здійснили зачистку валу городища в тому місці, де його перетинала дорога, що веде із Більська до Скоробору[1]. В 1966 р. Б. А. Шрамко здійснив зачистку валу городища в тому місці, де його перетинала дорога, що веде із Більська у Котельву[2] та рову з частиною валу біля цегельного заводу в с. Куземін[3]. Але ця робота велася лише на частині оборонних споруд і не давала повної уяви про їх улаштування.

В 1988–1989 рр. проведені нові дослідження валу і рову Великого укріплення Більського городища /розкопки І. Б. Шрамко/ на тому місці, де вони з півночі підходять до укріплень Східного Більського городища і перетинаються сучасною дорогою з Більська до плавнів Ворскли /рис. 1, 1/. В ході розкопок вдалося не тільки одержати повний розріз валу і рову, але й обстежити будівельні залишки, що йдуть уподовж гребеню валу.

Оборонні споруди на цій ділянці проходять вздовж стрімкого правого берега р. Ворскли, який сам по собі був серйозною перешкодою для нападаючих. При цьому вал і рів не повторювали злому берегових мисів, а прокладались по більш прямій і короткій лінії біля підмурівка цих мисів. Це дозволяло під час будівництва економити час, трудові затрати і матеріали. Прагнення до економії простежується, як буде показано нижче, і при спорудженні фортечної стіни, яка в давнину закінчувала вал.

Стратиграфія розкопу виявилась дуже виразною і цікавою /рис. 1, 2, 3/. Сучасний зовнішній вигляд валу і рову не дозволяє судити про грандіозність цієї багатокілометрової споруди, бо вал розплився, а рів – замулений нанесеним грунтом. І все ж, сучасна висота його від рівня поверхні давнього грунту досягає 4,1 м. Таким чином, загальна висота оборонних споруд від дна рову до сучасної вершини частково зруйнованого валу дорівнює 7,58 м.

Спостереження дозволяють зробити висновок, що вал створювався в декілька прийомів. Стіна на цій ділянці городища споруджувалась інакше, ніж в інших місцях. Стародавні будівельники не допускали надмірності і

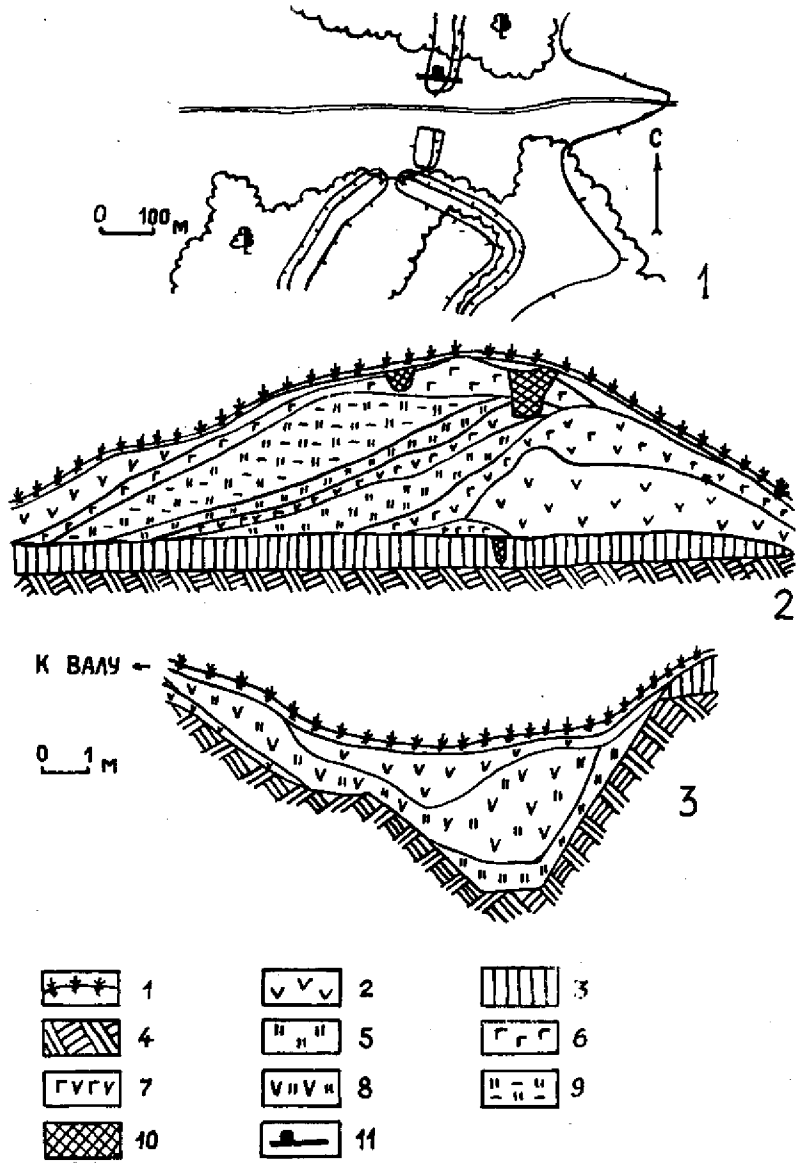

Рис. 1. 1 – розташування розкопу 1988–1989 рр. на валу Великого Більського городища; 2 – розріз валу Великого Більського городища та 3 – розріз рову. Умовні позначення: 1 – дерн, 2 – чорнозем, 3 – похований грунт, 4 – материк, 5 – глина жовта, 6 – глина бура, 7 – глина з чорноземом, 8 – чорнозем з домішками глини, 9 – глина темно-жовта, 10 – заповнення ям, 11 – розкоп 1988–1989 рр.

вміло порівнювали можливості оборнців та міць природних перешкод, що створювались крутими і високими береговими схилами. Всього стратиграфічно простежуються чотири будівельних періоди.

Спочатку валу з фортечною стіною і рову взагалі не було. Тоді Велике Більське городище захищалося тільки рубленою огорожею. В нижній частині розрізу добре видно вириту в грунті стовпову ямку і викид з неї. Діаметр ямки 24 см, глибина – 52 см. Дно конусоподібне. Мабуть стовпи огорожі не тільки вкопувались, а й вбивались у дно. В чорноземі, яким заповнювались ямки, збереглася потерть з деревини. Очевидно, рублений частокіл на першій стадії був необхідним, тому, що оборонна лінія Великого Більського городища мала значну довжину і відразу побудувати надійне укріплення з ровом, валом і дерев'яною фортечною стіною було практично неможливо. До появи першої стіни поселення захищалося дерев'яним частоколом. Подібну огорожу було знайдено і при перетині валу Західного укріплення[4].

На другому етапі будівництва був викопаний неглибокий /2,18 м від рівня поверхні давнього грунту/ рів, а із землі вийнятої з рову, насипано перший вал, який перекрив залишки існуючого раніше частоколу. На розрізі добре помітні шари чорнозему /потужність до 1,7 м/, бурої глини з чорноземом /1,1 м/ і жовтої материкової глини /0,8 м/. Вал був невеликим /висота від рівня поверхні давнього грунту – 2,4 м/. Можливо, спочатку він був трохи вищим, але вершина дещо уплощувалася, очевидно, для зручності пересування захисників уздовж валу. Від рову збереглася тільки західна, ближча до валу частина, так як при наступному будівництві рів розширявся. Ніяких додаткових споруд на валу цього часу не було.

Під час третього будівельного періоду жителі городища розширили і поглибили рів, довівши його до глибини 4,1 м від рівня давньої поверхні. При цьому на західній стінці рову був залишений невеликий виступ. Наявність його можна пояснити по-різному. Або ж це випадковий залишок рову попереднього будівельного періоду, або – виступ, залишений спеціально для установки на ньому надовб, ямки від яких в розріз не попали. Подібні виступи з надовбами зустрічаються на території Молдови на фракійських городищах[5]. Висота валу цього будівельного періоду також збільшилась за рахунок взятої із рову бурої глини з чорноземом /потужність шару 50 см/, а також жовтої /потужність шару 50 см/ і темно-жовтої /потужність шару 1,46 см/ глин. Загальна висота валу при цьому досягала 2,65 м.

Четвертий будівельний період дав таку картину. Рів був очищений від запливів, але попередньої глибини не досяг. Глибина його 3,54 м від давньої поверхні грунту. Вал збільшився за рахунок змішаного грунту, взятого з рову, а також за рахунок чорнозему, з внутрішньої поверхні городища. Крім того, на валу була споруджена дерев'яна стіна, що складалася з ряду стовпів передньої стінки і внутрішнього ряду менших стовпів. Глибина баченої на профілі ями для великого стовпа досягала 1 м, а ями для внутрішніх стовпів мала глибину 0,4 м. Між цими двома рядами стінок було земляне заповнення з горизонтальним майданчиком у верхній частині. Дерев'яний поміст його, з одного боку, служив стяжкою для всієї конструкції, а з другого – бойовим майданчиком для воїнів.

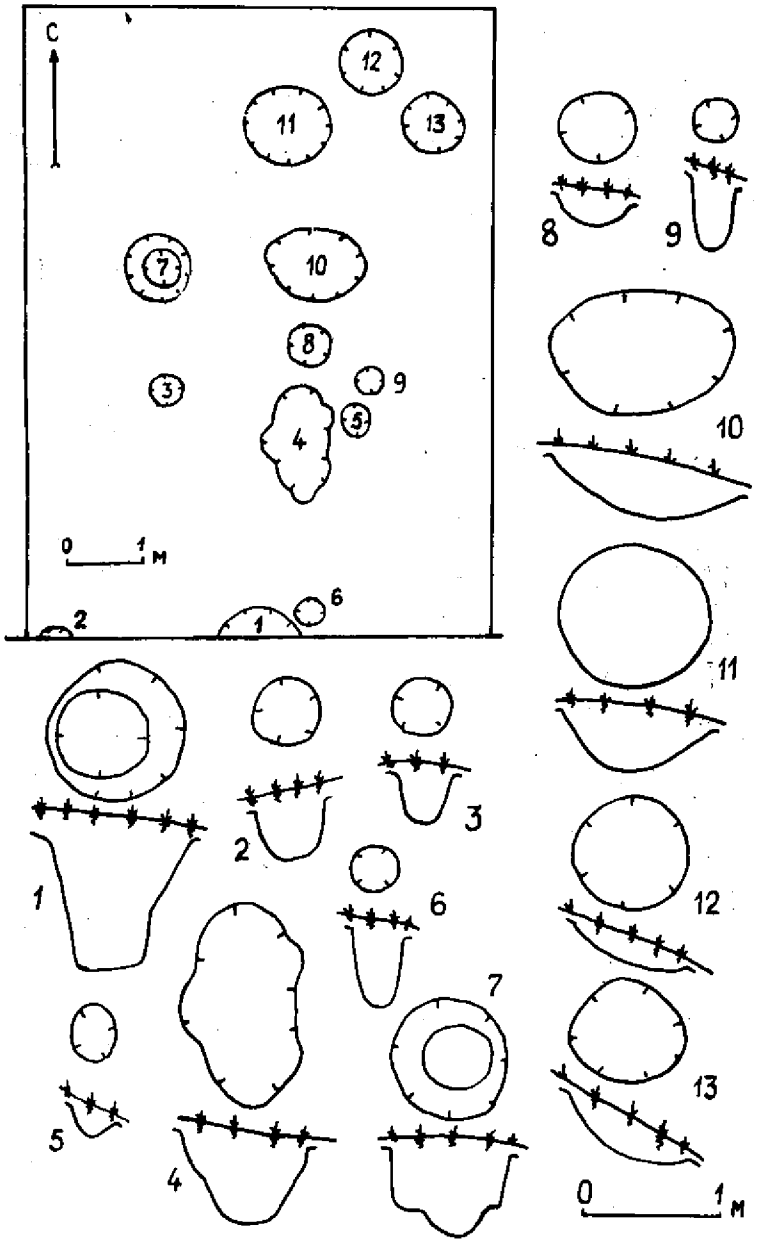

Рис. 2. Розкоп 1988–1989 рр. на валу Великого Більського городища. Ями від стовпів.

Для з'ясування системи розташування стовпів фортечної стіни було закладено ще додатковий розкоп площею 48 м^2, який йшов уздовж валу, перпендикулярно до його поперечного розрізу. Розкоп охоплював не тільки вершину валу, а і зовнішній схил на відстані 3 метрів в бік рову. В результаті було виявлено 13 стовпових ям різного розміру /включаючи дві, що потрапили в поперечний розріз валу і рову/.

Ями йшли двома основними рядами уподовж валу /рис. 2/ і виявлялись зразу ж під шаром дерну. Форми і розміри ям показані на малюнку 2. Слід відзначити, що у давнину глибина цих ям була більшою. Внаслідок руйнування верхньої частини валу зникли і верхні частини бачених в теперішній час ям, й інші більш мілкі ями. Але те, що збереглося, дає можливі додаткові дані про влаштування оборонних споруд четвертого будівельного періоду. Виділяються ями з діаметрами від 80–100 см і більше /№№1, 4, 7, 10–13/ і ями менших розмірів, з діаметрами від 30–40 до 60 см /№№ 2, 3, 5, 6, 8, 9/. Максимальна глибина від сучасної поверхні валу у всіх ям різна. У більших по діаметру ям вона в деяких випадках досягала 1 м 15 см, а у менших – доходила до 65 см /рис. 2/. В цілому першу групу ям можна пов'язувати з високими опорними стовпами попередньої стінки фортечної стіни /№№ 1, 4, 10, 11/ і помосту /№ 7/, а другу – з внутрішнім рядом стовпів помосту /№№ 2, 3/ і з додатковими стовпчиками, що зміцнювали стіну під час ремонту /№№ 5, 6, 8, 9/. Із зміною старих опорних стовпів новими, очевидно, зв'язані ями № 12 і № 13. Ремонтом чи додатковими укріпленнями стіни і помосту пояснюється і складна конфігурація деяких ям /№№ 4, 7/. Опорні стовпи стіни були розміщені один від одного на віддалі 90–110 см, розташовуючись по лінії гребеню валу. Внутрішній ряд стовпів знаходився в 120–180 см від основних стовпів першої лінії /рис. 2/.

Розташування основних і додаткових ям показує, що оборонні споруди Великого Більського городища, які мали дерев'яну стіну тільки на вершині валу, відрізнялись за конструкцією від кріпосної стіни розташованого поруч Східного, а також Західного укріплень, де стовпи передньої стінки фортечної стіни розташовувались біля внутрішнього краю рову[6].

В цілому, не дивлячись на окремі відмінності у влаштуванні оборонних споруд на Західному, Східному і Великому укріпленнях, Більське городище являло собою сильну дерев'яну фортецю, неприступну для ворога. Ніяких слідів руйнування цих укріплень ворогами під час бойових дій не виявлено. Очевидно, стіни величезного городища надійно захищали жителів міста до кінця скіфської епохи. Лише після того, як місто Гелон припинило існування і опустіло, почалося поступове руйнування оборонних споруд, які ніхто вже не ремонтував. Дерев'яні стіни згнили, вал осів, а рів частково заповнився оплилим чорноземом, змішаним з глиною.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи /город Гелон/. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 32–33.

2. **Шрамко Б. А.** Восточное укрепление Бельского городища //Скифские древности. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 96.
3. **Шрамко Б. А.** Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон //Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 114.
4. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи /город Гелон/. – С. 28–30.
5. **Никулицэ И. Т.** Северные фракийцы в VI–I вв. до н. э. – Кишинев: Штиица, 1987. – С. 92, рис. 14.
6. **Шрамко Б. А.** Вельское городище скифской эпохи /город Гелон/. – С. 30, рис. 1; 28, рис. 4, 5.

И. Б. Шрамко, Б. А. Шрамко

ОБОРОННЫЕ СООРУЖЕНИЯ БОЛЬШОГО БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

В статье публикуются результаты исследований вала и рва Большого Вельского городища, проведенных в 1988–1989 гг. авторами. Выделяются четыре строительных периода возведения оборонительных сооружений скифского времени.

© І. М. Кулатова

ПОХОВАННЯ КІНЦЯ V – ПОЧАТКУ IV СТ. ДО Н. Е. З ОЛЕФІРЩИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Публікується комплекс одного з курганів скіфського часу у складі курганного могильника біля с. Олефірщина Диканського району Полтавської області.

Курганний могильник скіфського часу поблизу с. Олефірщина Великобудищанської сільської Ради Диканського району Полтавської області належить до відомих поховальних пам'яток поворсклянського землеробського населення V–IV ст. до н. е. Короткі відомості про нього наводяться вже у даних анкетування Центрального Статистичного Комітету 1873 р.[1] Перший опис пам'ятки здійснений І. І. Ляпушкіним[2]. Обстежувалися кургани Г. Т. Ковпаненко[3], Г. О. Сидоренко[4], О. Б. Супруненком[5]. З 1985 р. дослідження могильника ведеться Скіфською експедицією Полтавського краєзнавчого музею[6]. У 1989 р. автором проведені розкопки трьох насипів[7], що дали цікаві результати[8].

Могильник розташований на водороздільному плато рр. Ворскли і Вільхової Говтви за 0,25–1,3 км на північний захід від села і складається з 31 насипу, враховуючи 7 досліджених. Кургани витягнуті ланцюжком майже у широтному напрямку більш ніж на 1,4 км. Серед досліджених курганів вирізняється комплекс поховання кургану № 15.

Курган № 15 був розташований у південно-західному секторі могильника, на підвищенні вододільного плато. З його насипу висотою 1,05 м чудово проглядався навколишній простір у радіусі 5–8 км. Насип кургану розорювався. Його діаметр становив 23х28 м. Навкруги була помітна кільцева заорана заглибина від вибирання грунту на зведення насипу.

Насип кургану споруджувався у один прийом з сіро-коричневого чорнозему із значною кількістю дрібних вуглинок. Курган зводився з дернових вальків розміром від 0,2х0,3х0,2 до 0,5х0,7х0,2 м. /Рис. 1/. Деякі шматки дерну зберегли залишки обгорілої рослинності. У масиві насипу виявлений фрагмент стінки ліпної посудини, ще кілька дрібних уламків кераміки знайдено на поверхні кургану.

Під насипом виявлене єдине поховання, здійснене в центрі кургану з рівня стародавньої поверхні. Поховальну яму оточував суглинково-чорноземний викид розміром 13х14,7 м округлої у плані форми товщиною до 0,75 м з проходом із південного заходу – півдня /Рис. 1/. Поховання перекривалося дерев'яним накатником в один ряд з викладених поперек поздовжкої вісі ями – з північного заходу на південний схід – місцями неошкурених плах довжиною до 6,4 м. Накатник лежав на рівні стародавньої поверхні, заходячи за краї ями на 0,5–1,4 м. Розміри накатника становили 6,4х6,8 м, перетин колод – від 0,07х0,1 м до 0,2–0,6 м. Центральна частина перекриття обвалилася під вагою грунту насипу в яму /Рис. 1/.

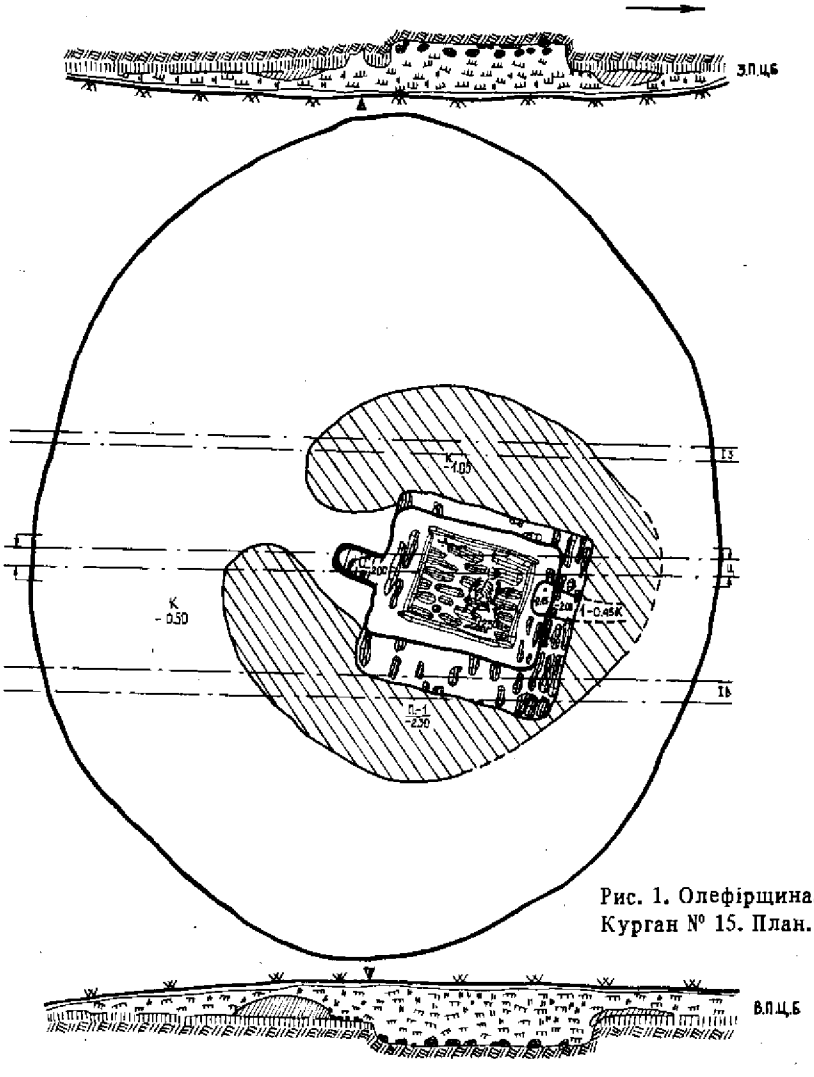

Рис. 1. Олефірщина.
Курган № 15. План.

На колодах накатника виявлений розвал розбитої у давнину кружальної античної амфори /Рис. 2, 1; 4, 17/. Серед розкиданих на перекритті залишків тризни – вугілля від поминального багаття, подрібнених кісток тварин, попелу – виявлені уламки леза залізного ножа, кістяна накладка його руків'я /рис. 4, 18/, уламок залізної пластини та якогось невизначеного залізного виробу; поряд із західною стінкою ями – чотири пращові камені /рис. 4, 16/. Крім того, на перекритті знаходились 11 бронзових корозованих тригранних наконечників стріл із залишками древок, що, здебільшого, стирчали у дубових колодах. Певно, вони були випущені лучниками, що стояли навколо ями під час обряду похорон, і, найвірогідніше, кілька з цих стріл були запалювальними, бо навколо них були помітні плями обпаленого дерева і кори.

Поховання здійснене у прямокутній ямі розміром 4,5х5,9 м, глибиною від рівня стародавньої поверхні 1,25 м /рис. 2/, орієнтованій довгою віссю з північного сходу на південний захід. З південного заходу – півдня у яму вели три пологих сходинки, обкладених деревом /рис. 2/. Зі сходу і заходу сходинки закріплювались дерев'яними дошками шириною до 0,07 м. Перша із сходинок підтримувалася двома стовпчиками в перетині 0,08х0,1 та 0,1х0,1 м, забитими в грунт. Поверхня третьої сходинки була вистлана обрубками плах і дошок довжиною 0,7–0,9 м і утворювала похилий спуск до поховальної камери /рис. 2, 2–3/.

Стінки ями прямовисні. Вони були обкладені поставленими вертикально по периметру ями шматками дубової кори, своєрідним отесом, що утворився при заготовці плах, дошок та кілків для спорудження склепу. Ширина таких шматків становила 0,2–0,35 м /рис. 2, 2/.

Дно ями було рівним. На дні знаходився поміст у вигляді чотирикутного настилу розміром 3,85х4,2 м, основою для якого слугували чотири отесані підпрямокутні у перетині лаги (0,2х0,2 – 0,2х0,3 м), встановлені чотирикутником. На них у повздовжному напрямку були викладені дошки різної ширини (всього 7) – від 0,2 до 0,7 м, і товщиною до 0,04 м, края яких не заходили за основу настилу. Вздовж стінок ями залишились канавки від лаг шириною 0,2–0,3 м і глибиною 0,07–0,12 м (рис. 2, 2–3).

Біля північної стінки ями виявлені залишки допоміжної вимостки долівки двома більш тонкими плахами довжиною до 4,2 м і шириною 0,12–0,25 м (рис. 2, 2). Місцями на дні ями і настилі були помітні обгорілі ділянки поверхні материка.

Поховання пограбовано у давнину. У центральній частині настилу збереглися залишки скелета похованого – молодого чоловіка (близько 30 років)*, що лежав витягнуто на спині головою на захід. Руки похованого були витягнуті вздовж тулуба, ноги – напівзігнуті в колінах, стопами в різні сторони (рис. 2, 2).

Зліва від чоловіка, на північ, знаходились залишки другого похованого – молодої жінки віком 20–30 років. Від скелета залишилися в анатомічному порядку кістки правої ноги, таза, хребетного стовпа, ребер, кисть правої

* Антропологічні визначення к. і. н. С. П. Сегеди.

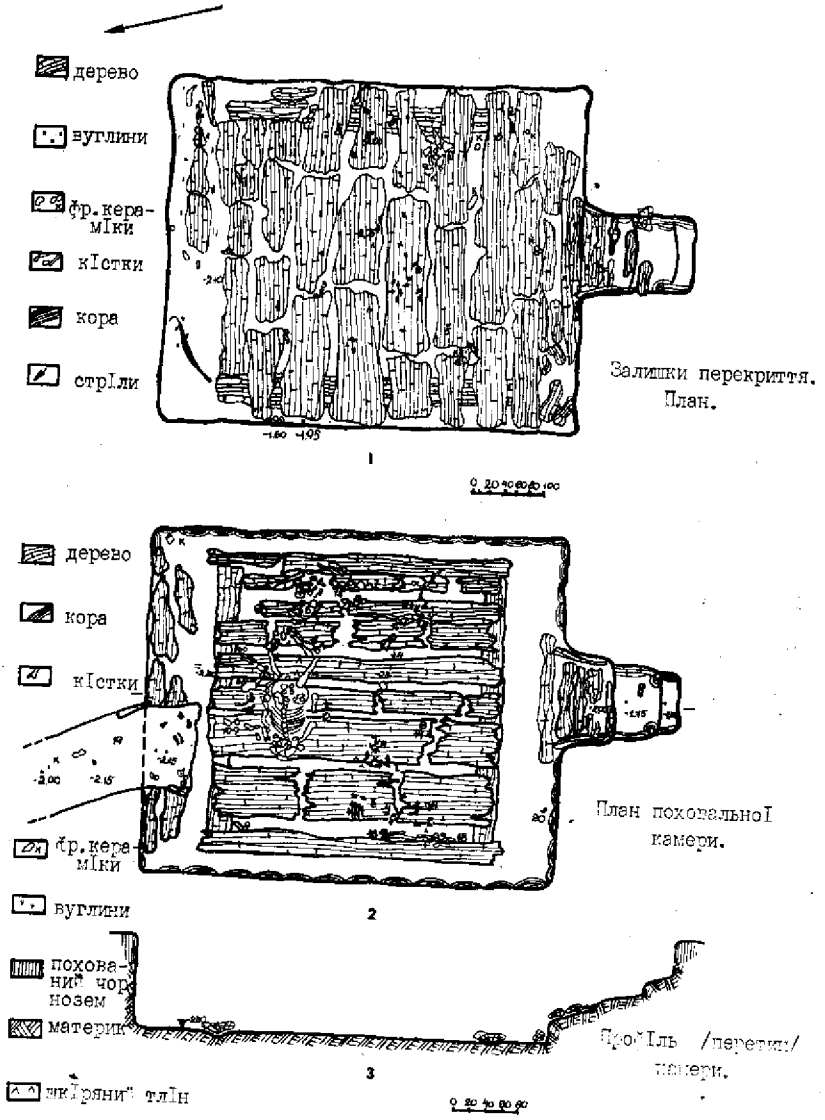

Рис. 2. **Олефірщина, курган № 15.** Поховальна камера. План.

руки, що свідчили про аналогічне положення похованої. Більша частина кісток скелета розтягнута грабіжниками.

Залишки третього похованого („східний" скелет) – молодої жінки-служниці – були виявлені біля східної стінки ями. Хоча кістки повністю перемішані грабіжниками, з певною долею ймовірності можна припустити східну орієнтацію похованої.

На північ від „східного" скелету знаходився частково розтягнутий грабіжниками кістяк молодої обезглавленої собаки, череп якої знаходився неподалік. У північно-західному кутку ями знайдена частина підвздошної кістки корови.

Грабіжники проникли в камеру через похилий хід, прорітий з північної поли насипу і простежений на 3 м. Цей хід мав арочне склепіння при висоті до 0,9 м і ширині 1,1 м (рис. 1). Хід перерізав північну стінку камери і був заглиблений на 0,15 м нижче рівня дна ями. Він копався вже тоді, коли перекриття камери обвалилося, що свідчить про досить значний проміжок часу між спорудженням склепу і його пограбуванням. У придонній частині ходу, серед дощових запливів, вуглинок і грудок суглинку, виявлені окремі кістки жіночого скелету та фрагмент ліпного горщика.

З інвентаря у ямі виявлені слідуючі предмети. Біля черепа „східної" похованої – бронзова сережка (рис. 4, 19), фрагмент невеликої кружальної червоноглиняної античної посудини розміром 2,3х3 см, що розсипався; під кістками черепа – ділянка шкіряного тліну, поряд – золота підвіска (рис. 4, 15), трилопатевий бронзовий наконечник стріли (рис. 4, 9) і раковина каурі (рис. 4, 20). Неподалік – ще три тригранних бронзових наконечника стріл, шматочок крейди (рис. 4, 21). Поряд із кістками стопи правої ноги чоловічого скелету виявлена нашивна бляшка із золота (рис. 4, 14), під кістками – простежений шкіряний тлін. Поблизу похованого, на рівні грудей, знайдено два бронзових тригранних наконечника стріл жалами на південь, а безпосередньо в ребрах – ще один наконечник жалом на північний захід, далі – в кістках ребер – ще один наконечник жалом на захід.

На північ від похованих, поряд з виходом у яму грабіжницького ходу, виявлений залізний підток списа, перенесений грабіжниками (рис. 3, 2). У ямі знайдений розтягнутий грабіжниками сагайдачний набір, що складався з 94-х бронзових трилопатевих і тригранних наконечників стріл та їх уламків (рис. 2, 2; 4). Частина сагайдака лежала недоторкано по центру ями, ближче до західної стінки. Стріли були направлені вістрями на північ. Під ними виявлений прошарок зотлілої шкіри, перекритий тонким шаром дерева (рис. 2, 2). За 0,6 м на південний схід від них виявлений уламок тонкої бронзової пластини розміром 1,2х1,5 см.

Біля західної стінки знаходилася група залізних виробів (рис. 2, 2): два наконечники списів, один з підтоків у північно-східному кутку ями (рис. 3, 1, 3, 4); на втулці коротшого наконечника лежала залізна ворворка (рис. 3, 10), поряд – предмети кінського упряжу – вудила, два псалія в уламках. На схід від вуздечки виявлені шість сильно корозованих тригранних наконечників стріл жалами на південний захід–південь, що складали жмуток стріл, мож-

ливо, задітий грабіжниками. Неподалік знаходилося кілька залізних пластин від захисного обладунку (рис. 3, 15). Жала списів перекривав розвал уламків залізного меча (рис. 3, 14), поряд – фрагмент корозованої залізної ворворки (рис. 3, 11). Біля вузди виявлені кілька залізних пластин від захисного обладунку на шкіряній основі (рис. 3, 15).

Знахідки

Вироби із золота

1. Пустотіла підвіска округлої форми, орнаментована чотирма тонкими вертикальними рельєфними пружками, простір між якими заповнений рельєфними ялинковими насічками (рис. 4, 15). Зверху має дротове кругле вушко. Складається з двох частин , виготовлених штампуванням з тонкого золотого листа, закріплених зверху напаяним вушком, внизу – чотирма кульками зерні, а також двома кільцями тонкого дроту. Виріб античних ювелірів Північного Причорномор'я, напевне, був частиною більш складної прикраси.

Висота 1,75 см, діаметр 0,6 см.

2. Нашивна бляшка у вигляді фігури копитної тварини з підігнутими ногами (рис. 4, 14). Золота штампована злегка вигнута бляшка з хвилястим пругом загнутого всередину края. На зворотній стороні має два напаяних кільцевих вушка для прикріплення. Належить до прикрас одягу чи головного убору.

Висота 0,8 см; довжина 1,1 см; товщина бляшки 0,12 см; товщина золотого листа 0,02 см.

Вироби з бронзи

3. Зі знайдених 108 бронзових наконечників стріл визначаються 103 екз.: 3 трилопатеві і 100 тригранних.

1) Трилопатевий наконечник з прихованою втулкою і пірамідальною голівкою, з обрізаними під гострим кутом до втулки двома кінцями лопатей; кінець третьої лопаті загострений і утворює шип (рис. 4, 1). За класифікацією О. І. Мелюкової наконечник відноситься до II відділу, 5 варіанту 8-го типу (далі типологія наводиться по тій же класифікації)[9]. Довжина наконечника 4,1 см. **1 екз.**

2) Трилопатевий наконечник з невеликою виділеною втулкою і пірамідальною голівкою, з обрізаними під гострим кутом до втулки двома кінцями лопатей і третім, загостреним у вигляді шипа (рис. 4, 2). II відділ, 3 тип, 2 варіант. Довжина 2,8 см. **1 екз.**

3) Трилопатевий наконечник зі втулкою і пірамідальною голівкою, з обрізаними під прямим кутом до втулки кінцями лопатей (рис. 4, 9). II відділ, 3 тип, 1 варіант. Довжина 2,4 см. **1 екз.**

Тригранні наконечники

4) Наконечники видовжених пропорцій зі злегка виділеною виступаючою втулкою і загостреними шиповидними кінцями граней; в одному випадку грань зрізана під прямим кутом до втулки (рис. 4, 10). Відділ III, тип 3, варіант 3. Довжина 2,7–2,9 см. **2 екз.**

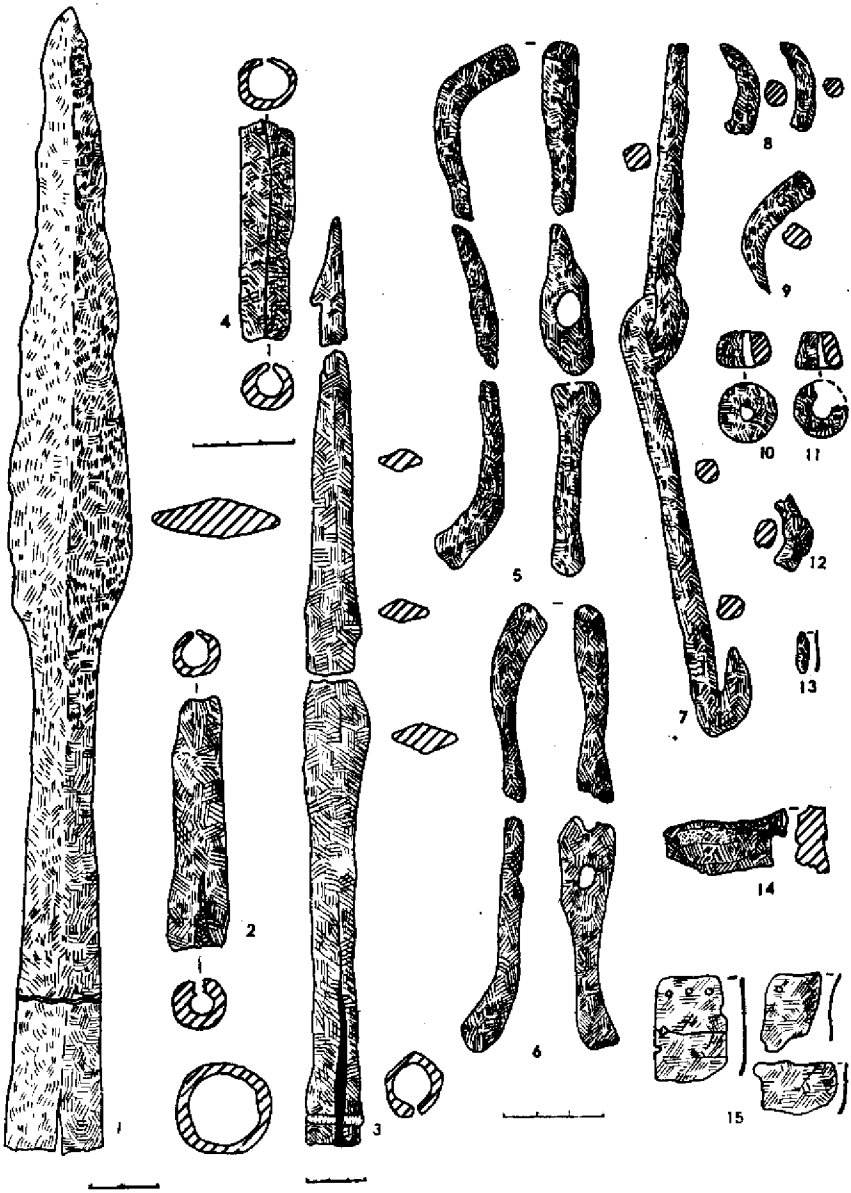

Рис. 3. **Олефірщина, курган № 15.** Вироби із заліза /1–15/.

5) Наконечник видовжених пропорцій зі злегка виступаючою втулкою і шипами на кінцях (рис. 4, 3, 11). Відділ II, тип 3, варіант 4. Довжина 2,3–2,9 см. 33 екз.

6) Близький до описаних наконечник видовжених пропорцій з виступаючою втулкою, довгими загостреними кінцями граней у вигляді шипів, що мають у основі втулки дві вертикальні борозенки, які підкреслюють втулку, з розділенням їх поперечними косими рельєфними пружками (рис. 4, 5). Як варіант у типології О. І. Мелюкової відсутній – III відділ, 3 тип. Довжина 3,2 см. 1 екз.

7) Трикутні наконечники, рідко, зі злегка дуговидними гранями (рис. 4, 4), що мають у нижній частині дві вертикальні борозенки, які підкреслюють обриси скритої втулки. Кінці граней загострені, деякі – у вигляді шипів. Відділ III, тип 7, варіант 1. Довжина 2,1–3,5 см. 3 екз.

8) Аналогічні наконечники, але з більш довгими вертикальними борозенками (0,8–1 см), що підкреслюють заховану втулку (рис. 4, 7, 12); часто мають по два шипа. Відділ III, тип. 9, варіант 8. Довжина 2,–3,4 см. 43 екз.

9) Такі ж наконечники, але з наміченим рельєфним косим хрестом заглибленням, що підкреслює втулку (рис. 4, 8). Відділ III, тип 9. Довжина 2,7–3,4 см. 15 екз.

10) Такий же наконечник, але з борозенками, розділеними горизонтальними пружками (рис. 4, 6). Відділ III, тип 9, варіант 8. Довжина 2,7 см. 1 екз.

11) Трикутні наконечники зі злегка видовженою втулкою, двома вертикальними борозенками, що підкреслюють втулку, поміченими на одній із граней рельєфним косим хрестом (типу літери „Ж") (рис. 4, 8, 13). 2 екз.

Відзначимо, що типи наконечників стріл, зображених на рис. 4 під №№ 1–8 походять із залишків сагайдачного набору, останні наконечники – знайдені у жіночому скелеті біля східної стінки (№ 9) і чоловічому (№ 10), а також у дереві накатника (№№ 11–13). Бронзові наконечники стріл належать до третьої хронологічної групи за О. І. Мелюковою і датуються У–IУ ст. до н. е.[10]

4. Уламок бронзової тонкої пластини розміром 1,2х1,5 см, сильно корозованої. Напевне, пластина-прикраса пластинчатого залізного захисного обладунку воїна.

5. Бронзова дротова сережка, нижній кінець якої закручений у спіраль, а верхній – утворює високо підняту дужку /рис. 4, 19/. Сережка складається з чотирьох фрагментів; висота 2,8 см, діаметри: спіралі 1 см, дроту 0,09 см.

Залізні вироби

6. Залізний втульчатий наконечник списа з гостролистним пером з прямими, що сходяться до жала гранями; втулка конічна, звужується до пера /рис. 3, 1/. Найбільша ширина пера припадає на останню чверть довжини, починаючи від жала. До втулки перо поступово звужується, таким чином, що сторони його у нижній частині криволінійні, закруглені; посередині пера трохи позначене вузьке ребро. Загальна довжина наконечника 34,5 см;

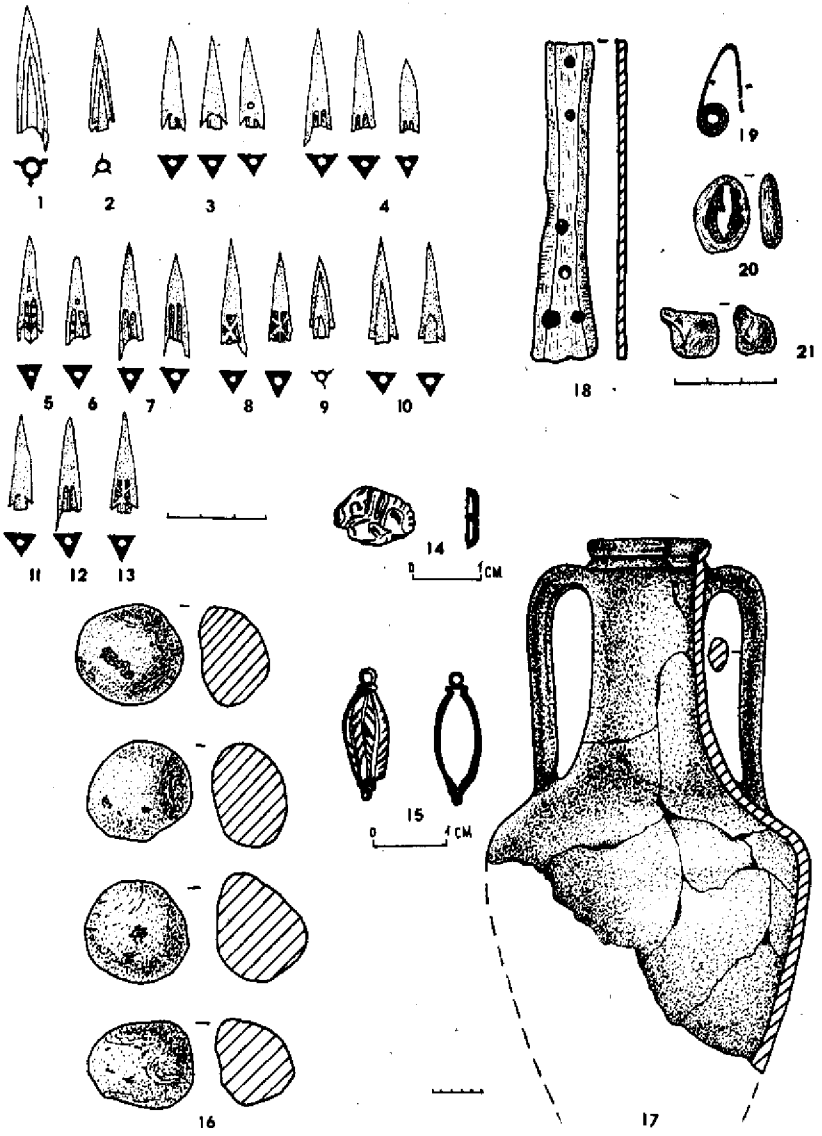

Рис. 4. **Олефірщина, курган № 15.** 1–13, 19 – бронза; 14, 15 – золото; 16 – камінь; 17 – кераміка; 18 – кістка; 20 – раковина каурі; 21 – крейда.

довжина пера 18,5 см; довжина втулки 16 см; діаметр втулки в нижній частині: зовнішній 3 см, внутрішній 2,2 см. Максимальна ширина пера 3,9 см. II відділ I тип за О. І. Мелюковою[11]. На втулці помітні сліди шкіряного чохла.

7. Другий наконечник списа також має гостролистне перо з прямими, що сходяться до жала гранями більш видовжених пропорцій /рис. 3, 3/. Найбільша ширина пера також припадає на останню чверть довжини, починаючи від жала. Посередині пера позначене вузьке ребро. На нижньому кінці втулки знаходиться невисока пружка, що окільцьовує втулку. На одній із сторін втулки, напроти площини пера, є вузька щілина, яка утворилася між краями залізної пластини, зігнутої у втулку. Загальна довжина наконечника 41 см, довжина втулки 16 см, довжина пера 25 см; діаметр втулки: в нижній частині 2,6 см, внутрішній 1,9 см; максимальна ширина пера 2,9 см. Ii відділ, і тип за О. І. Мелюковою[12]. На втулці – залишки шкіряного чохла.

8. Підток у формі слабо конічної пустотілої трубки із замкненим нижнім кінцем, відкований з одного листа /рис. 3, 2/. Довжина 7,4 см; діаметри зовнішні: нижній 1,7 см, верхній 1,4 см; діаметри внутрішнього отвору: нижній 0,7 см, верхній 0,9 см. Довжина ратища списа, виходячи з положення наконечника і підтока у похованні, близько 2,2 м/рис. 2, 2/.

9. Підток у формі слабо конічної пустотілої трубки, відкований з одного листа /рис. 3, 4/. Довжина 6,5 см; діаметри зовнішні: нижній 1,7 см, верхній 1,6 см; діаметри внутрішні: нижній 1,2 см, верхній 0,9 см.

10. Уламки залізного меча довжиною до 0,4 м, що складаються з більш ніж 20 аморфних і видовжених шматків корозованого заліза розміром від 0,4x1,5 до 1,2x6 см /рис. 3, 14/.

1. Ворворка залізна широка конічна – деталь кінської вузди /рис. 3, 11/. Тип I за В. Г. Петренко[13]. Висота 1,3 см; діаметри: верхній 1,3 см, нижній 1,8 см; отвору 0,5–0,7 см.

12. Ворворка залізна напівсферична широка /рис. 3, 10/. Тип III за В. Г. Петренко[14]. Висота 1 см; діаметри: зверху 1,7 см; внизу 1,8 см; отвору 0,5–0,7 см.

13. Пара залізних S-видних псалій з двома отворами, з потовщеними загнутими в різні сторони прямо зрізаними кінцями /рис. 3, 5–6/. Перетин стрижня округлий. Довжина 16 см; діаметри стрижня: потовщених кінців 1,2 см, мінімальний 0,8 см; ширина сплощеної частини 1,6 см; діаметр отворів 0,6–0,8 см. Представлені в уламках.

14. Вудила залізні гладкі з кінцями, загнутими в кільця в різних площинах і їх уламки /рис. 3, 7–9, 12/. Довжина частини, що збереглася, – 21 см, діаметр круглого в перетині стрижня 0,7–0,8 см.

15. Залізні пластини панцирного набору – деталі захисного обладунку/ рис. 3, 15/. Представлені одною цілою і трьома уламками пластин. Ціла пластина /рис. 3, 15/ має підпрямокутну в плані форму з одним закругленим кутом і чотирма отворами для кріплення до основи: трьома зверху і одним збоку. З внутрішньої сторони збереглися відбитки шкіряної основи панцира. 4 екз. Розміри цілої 2,1x3,1 см, уламків – 1,5x3 і 1,6x2,4 см.

16. Залізний уламок невеликої злегка вигнутої пластинки невизначеного призначення /можливо, від захисного обладунку/. Розміри 0,3х0,8 см, товщина 0,06 см /рис. 3, 13/.

17. Фрагменти леза та рукоятки залізного ножа з шириною леза до 1,4 см. Всього 4 уламка – від 0,4х1,3 до 2х3,2 см.

Вироби з кістки

18. Накладка рукоятки заклепочного залізного ножа /рис. 4, 18/. Накладка з кістки гранена, звужується до леза, з 5-ма отворами від залізних заклепок. Довжина 9,2 см, ширина 1,3–1,9 см, товщина 0,1–0,3 см, діаметр отворів 0,3–0,4 см.

19. Раковина каурі, що використовувалась як підвіска до намиста /рис. 4, 20/. Розміри: 0,6х1,7х2,2 см.

Вироби з каменю

20. Пращеві камені неправильно-округлої форми з пісковикової гальки. Розміри: від 1,7х2,8х3 до 2,4х2,8х3,2 см /рис. 4, 16/.

21. Шматочок крейди розміром 1,1х1,3х1,4 см /рис. 4, 21/, який використовувався для малювання чи косметичних цілей.

Кераміка

22. Верхня частина античної кружальної амфори, склеїної з уламків розвалу на перекритті, що належить, ймовірно, до амфор зі зрізано-конусовидними ніжками невідомих центрів /наслідування лесбосських/[15] /рис. 4, 17/. Верхня частина тулуба і плічки мають округлі обриси. Нижня частина рівномірно звужується у вигляді пологого конуса. Пряма шийка закінчується пухлими вінцями у вигляді напіввалика. Безпосередньо під вінцями є вузький рельєфний поясок. Ручки овальні в перетині, в нижній частині поставлені на плічки вертикально; верхня частина їх закріплена під самими вінцями. Глина крупнозерниста, з частинками піску і рідкими золотистими вкрапленнями слюди. Колір варіює від світло-коричневих до червонуватих тонів. Висота уламка 52,3 см; діаметри: вінець 12 см; шийки 11 см; тулуба 30,2 см; висота шийки 20,3 см; перетин ручок 2х3,1 см.

23. Уламки стінок двох ліпних посудин скіфського часу /горщиків/. 4 екз. Товщина стінок – від 0,8 до 1,1 см. Розміри фрагментів від 0,8х2,4 до 2,2х2,7 см.

Комплекс знахідок кургану № 15 Олефірщинського могильника має числені аналогії серед старожитностей скіфського часу історичної Полтавщини та суміжних територій. Так, близькі за характером орнаментації золоті підвіски походять з поховання IV ст. до н. е. кургану в ур. Дарьївка поблизу м. Шполи /розкопки Д. Ф. Абази/[16], кургану біля с. Новоселки на Черкащині[17] того ж часу, Дієва та першого Мордвинівського курганів на Херсонщині[18]. Підвіски входили до складу багатих намист чи головних уборів, місцем виробництва яких майже одностайно вважаються давньогрецькі міські центри Північного Причорномор'я[19].

Знахідки золотих нашивних бляшок з постаттю копитної тварини з підігнутими ногами належать до порівняно рідко зустрічающихся деталей

прикрас головного убору і одягу представників панівної верхівки. З найближчих територіально паралелей назвемо вироби такого роду з комплексу кургана № 35 біля с. Бобриця на Канівщині, що датуються більш раннім часом[20].

Наконечники стріл олефірщинського кургану № 15 мають аналогії серед датованих комплексів кінця У–ІУ ст. до н. е. – курганів № 16 поблизу Софіївки, кургану № 24 /поховання 1/ групи Чортомлика[21], кургану № 5 в ур. Осняги[22] та багатьох ін.

Виразними зразками озброєння скіфського часу є виявлені залишки списів з підтоками. Аналогічні наконечники знайдені в Чортомлику та курганах № 365 поблизу с. Теклине[23], № 12 в могильнику Часті кургани[24], кургані в ур. Кругляк поблизу с. Сурмачівки[25] та ін. Конічні та циліндричні підтоки були поширені на території Київщини і Полтавщини[26].

Знахідки залізних псаліїв з двома отворами із загнутими в різні сторони кінцями зустрічались у курганних похованнях Поворскля та на поселеннях неодноразово. Це комплекси кургану № 13 в ур. Таранів Яр біля с. Мачухи, на Східному Більському городищі та Лихачівському поселенні[27], кургану № 2 в ур. Перещепине поряд з с. Більськ[28], в кургані № 2 Олефірщинського могильника[29], що датуються У–ІУ ст. до н. е. Аналогічні вудила походять з кургану № 11 в ур. Саранчеве поле[30].

Найбільш чітким хронологічним індикатором комплексу є амфора виробництва невідомого грецького центру. За матеріалами Ольвії такі зразки рідинної тари зустрічаються до кінця У – початку ІУ ст. до н. е.[31].

Наведемо також аналогії й іншим предметам комплексу, що суттєво не впливають на визначення його хронології. Насамперед, це бронзова сережка з Кам'янського городища[32], кістяні накладки ручок ножів з поховання 3 кургану № 3 групи Сторожової Могили[33], кургана № 28 ІУ ст. до н. е. в ур. Холодний Яр на захід від Сміли[34]. Раковини каурі як деталі прикрас також відомі за цілим рядом поховальних комплексів /кургани № 8 могильника в ур. Скоробір[35], № 5 в ур. Осняги[36], № 8 в ур. Таранів Яр[37]/ та серед знахідок на поселеннях /Західне Більське[38] та Книшівське[39] городища/. Пращеві камені трапляються як у комплексах курганів Поворскля /№ 5 в ур. Осняги [40]/, так і, масово, на поселеннях[41].

Таким чином, поховання в олефірщинському кургані № 15 **датується кінцем У – початком ІУ ст. до н. е.** і належить багатому представнику панівної верхівки племені – воїну з великого селища на території сучасного села [42], що входило в широку округу Більського городища. Комплекс речей поховання репрезентує повний набір озброєння вершника: 2 списи, меч, лук, стріли і сагайдак, захисний обладунок, праща та набір каменів до неї. Воїн, напевне, загинув у одній із сутичок з представниками племен скіфського часу /згадаємо наконечники стріл серед кісток похованого/. Цікавим є підтвердження за матеріалами поховання факту використання племенами скіфського часу Поворскля запалювальних стріл.

Воїн з олефірщинського кургану супроводжувався у потойбічний світ похованням двох жінок – дружини /наложниці/ і, поряд з собакою, служниці

/рабині/. Наведений факт в деякій мірі може свідчити про наявність у середовищі поворсклянських племен скіфського часу елементів домашнього рабства. Порівняно багатий інвентар поховання /до пограбування/ відзначає стан майнового розшарування у суспільстві рубежу У–ІУ ст. до н. е., що характеризується дослідниками як час глибокого розкладу первісно-общинного ладу і формування ранньокласового суспільства і примітивних державних утворень[43].

На закінчення, слід зазначити, що характер пограбування дослідженого кургану /грабіжницький хід, проритий похило з північної поли насипу; арочне склепіння ходу; його вихід у камеру нижче рівня материкового дна/ повністю відповідає способу пограбування поховань могильника У–ІУ ст. до н. е. біля с. Василівка Диканського району[44] /особливо комплексу кургану № 1/[45]. Певно, пограбування більшості курганів даного часу у межиріччі рр. Ворскли і Псла /в межах сучасного Диканського району/ здійснене однією зграєю грабіжників. Щодо часу пограбування, то він може бути визначений досить широко – від кінця ІУ–ІІІ ст. до н. е. /але не раніше 30–50 років після здійснення обряду похорон – часу руйнування і просідання накатників поховальних камер, зритих скарбошукачами/ до часу пізнього українського середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: /Сборник топографических сведений/. – Полтава: ПУАК, 1917. – С. 59.
2. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа //МИА. – № 104. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 48.
3. **Ковпаненко Г. Т. /Титенко Г. Т./.** Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР за 1953 г. // НА ІА АН УССР. – Ф. е., од. зб. 1953/96. – С. 8–11.
4. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 48.
5. **Супруненко А. Б.** Работы в Нижнем Поворсклье и Поорелье //АО 1986г. – М.: Наука, 1988. – С. 338.
6. **Кулатова И. Н.** Курганы скифского времени у с. Олефирщина //Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М. Я. Рудинского: Тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1987. – С. 50–52.
7. **Кулатова И. Н.** Женское погребение ІУ в. до н. э. из могильника у с. Олефирщина на Полтавщине. // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 67.
8. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: /к 100-летию со дня основания/ //Там же. – С. 26.
9. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов // САИ. – Вып. Д 1–4. – М.: Наука, 1964. – С. 14–32.
10. Там же. – С. 23–25.
11. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов. – С. 40–44.
12. Там же. – С. 40.

13. **Петренко В. Г.** Правобережье Среднего Приднепровья в У–III вв. до н. э. //САИ. – Вып. Д 1–4. – М.: Наука, 1967. – С. 41.
14. Там же.
15. **Зеест И. Б.** Керамическая тара Боспора //МИА. – № 83. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 74.
16. **Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.** Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 130, 161, рис. 41, 50;
17. Искусство скифов. Альбом. – На нем. яз. – Л: Аврора, 1986. – № 249.
18. **Лесков О.** Скарби курганів Херсонщини. – К.: Мистецтво, 1974. – С. 33, 50, рис. 22–23, 40.
19. Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 2. – С. 540–541.
20. **Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.** Указ. работа. – С. 71–72, 143, рис. 16, 18.
21. **Полін С. В.** Хронологія ранньоскіфських пам'яток //Археологія. – 1987. – 59. – С. 31–32, рис. 13.
22. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 106, рис. 51.
23. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов. – С. 41, табл. 14, рис. 8, 9.
24. **Шрамко Б. А.** Археология раннего железного века Восточной Европы. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1983. – С. 63, табл. 26, рис. 6.
25. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: /курганы Посулья/. – К.: Наукова думка, 1968. – Табл. 54, рис. 10.
26. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов. – С. 45.
27. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу... – С. 152, рис. 53, 87.
28. **Щегленко А. В.** Раскопки курганов в Полтавской области //АО 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С. 325.
29. **Кулатова И. Н.** Курганы скифского времени у с. Олефирщина. – С. 51–52.
30. **Шрамко Б. А.** Вельское городище скифской эпохи /город Гелон/. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 153, рис. 73, 28.
31. **Лейпунская Н. А.** Керамическая тара из Ольвии. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 53–54.
32. **Шрамко Б. А.** Археология раннего железного века... – С. 111, табл. 37, рис. 12.
33. **Мозолевский Б. Н.** Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине /раскопки 1972–1975 гг./ //Скифия и Кавказ. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 76, рис. 8, 7.
34. **Петренко В. Г.** Правобережье Среднего Поднепровья... – С. 97, № 22; **Шрамко Б. А.** Археология раннего железного века... – С. 79, табл. 5, рис. 20.
35. **Шрамко Б. А.** Бельское городище... – С. 146, рис. 69, 35.

36. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу... – С. 106, рис. 51, **11.**
37. Там же. – С. 95, рис. 42, **6.**
38. **Шрамко Б. А.** Бельское городище... – С. 41, рис. 11, 6.
39. **Ильинская В. А.** Памятники скифского времени в бассейне р. Псел //СА. – 1957. – XXVII. – С. 247, рис. 7, **10.**
40. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфского часу... – С. 149.
41. **Шрамко Б. А.** Бельское городище... – С. 101, рис. 49, **16–19.**
42. **Андриенко В. П.** Раскопки поселения у с. Олефирщина //АО 1974 г. – М.: Наука, 1975. – С. 248.
43. **Шрамко Б. А.** Археология раннего железного железного века... – С. 27.
44. **Луговая Л. Н.** Работы Полтавского краеведческого музея //АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 281–282.
45. **Кулатова И. Н.** Курганы скифского времени у с. Васильевка //Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюзного семинара, посвящ. памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – Часть II. – С. 6–7.

И. Н. Кулатова

ПОГРЕБЕНИЕ КОНЦА У – НАЧАЛА IУ ВВ. ДО Н. Э. В ОЛЕФИРЩИНСКОМ МОГИЛЬНИКЕ

Резюме

В составе могильника скифского времени у с. Олефирщина Диканьского района Полтавской области исследован курган /№ I5/ высотой 1,05 и диаметром 23х28 м. Его насыпь, состоящая из дерновых вальков, возведена над погребением, совершенным в материковой яме размером 4,5х5,9 м и глубиной от уровня древней поверхности 1,25 м. Яму окружал кольцевой суглинково-черноземный выкид мощностью до 0,75 м. Погребальную камеру перекрывал деревянный накатник, состоящий из дубовых плах.

На перекрытии обнаружен развал античной круговой амфоры, обломки железного ножа с костяными накладками рукоятки, остатки тризны, а также торчащие в дереве бронзовые наконечники стрел.

Погребение ограблено в древности.

На дне ямы, на деревянном настиле обнаружены остатки скелетов трех погребенных – мужчины и двух женщин, частично разрушенные грабителями.

Погребение принадлежало мужчине, сопровождалось предметами конской узды и набором вооружения конного воина: мечом, луком, стрелами, двумя копьями, остатками пластинчатого доспеха, набором камней для пращи. Среди инвентаря женских погребений – остатки богатого головного убора, бронзовая серьга, раковина каури, кусочек мела. В погребении обнаружен скелет обезглавленной собаки.

Комплекс датируется концом У – началом IУ вв. до н. э. и принадлежит представителю богатой воинской прослойки общества из крупного селища на территории современного с. Олефирщина, оставленного поворскленскими земледельческими племенами скифского времени.

© О. В. Моклик

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ НОВОСАНЖАРСЬКОГО РАЙОНУ

Публикацією вводиться в науковий обіг інформація про ряд нових пам'яток, відкритих і обстежених у Нижньому Поворсклі.

В 1990 р. продовжив свою роботу Новосанжарський розвідзагін, головною метою якого було виявлення та картографування пам'яток археології на території Новосанжарського району. Головним чином роботи велись на територіях Великосолонцівської, Драбинівської, Кунцівської, Лелюхівської, Решетниківської сільських та Новосанжарської селищної Рад*.

Раніше в цій місцевості проводили розвідки та розкопки М. Я Рудинський [1], О. К. Тахтай[2], І. І. Ляпушкін[3], Г. О. Сидоренко[4], В. І Непріна[5], С. П. Юренко[6], М. П. Кучера та О. В. Сухобоков[7], О. Б. Супруненко[8]. Розвідки загону продовжили розпочате попередниками картографування пам'яток Нижнього Поворскля.

Виявлено та обстежено 40 курганів, розміщених групами і окремо, в околицях сіл Богданівка, Варварівка, Веселка, Галущина Гребля, Довга Пустош, Драбинівка, Кустолове, Мушина Гребля та три майдана, а також кілька місцезнаходжень і поселень періоду неоліту – бронзового віку та часу Київської Русі.

В с. РЕШЕТНИКИ (кол. Старі Санжари) проведено обстеження залишків городища давньоруського часу, зруйнованого при будівництві ферми місцевим колгоспом. Воно розташоване на високому, до 20 м від рівня заплави, мисоподібному виступі плато другої тераси правого берега р. Ворскли (Рис. 1, 1).

Раніше навколо городища існував вал висотою 2–2,5 м, рештки якого збереглися на східній, південно-східній та південній ділянках майданчика. Східний відрізок частково зруйновано кар'єром. Зібрана значна кількість уламків кераміки давньоруського часу. Культурний шар на території городища майже відсутній, очевидно, повністю зруйнований під час розпланування місцевості бульдозером. Основна кількість кераміки зібрана за межами валів, з їх зовнішньої сторони (південна ділянка), де, можливо, розміщувався посад. Серед підйомного матеріалу – вінця, стінки та денця горщиків XII – першої половини XIII ст. з характерним для цього часу вигином вінця, лінійною та нігтьовою орнаментацією (Рис. 2, 1–5).

Під час огляду кар'єру виявлено й досліджено два зруйнованих поховання – епохи бронзи та скіфського часу.

Від першого залишилась лише невелика ділянка поховальної ями, край якої заходив у стінку кар'єра. Заповнення суглинково-чорноземне. На гли-

* Автор висловлює вдячність співробітнику музею І. В. Бовкуну за безпосередню участь у проведенні розвідок.

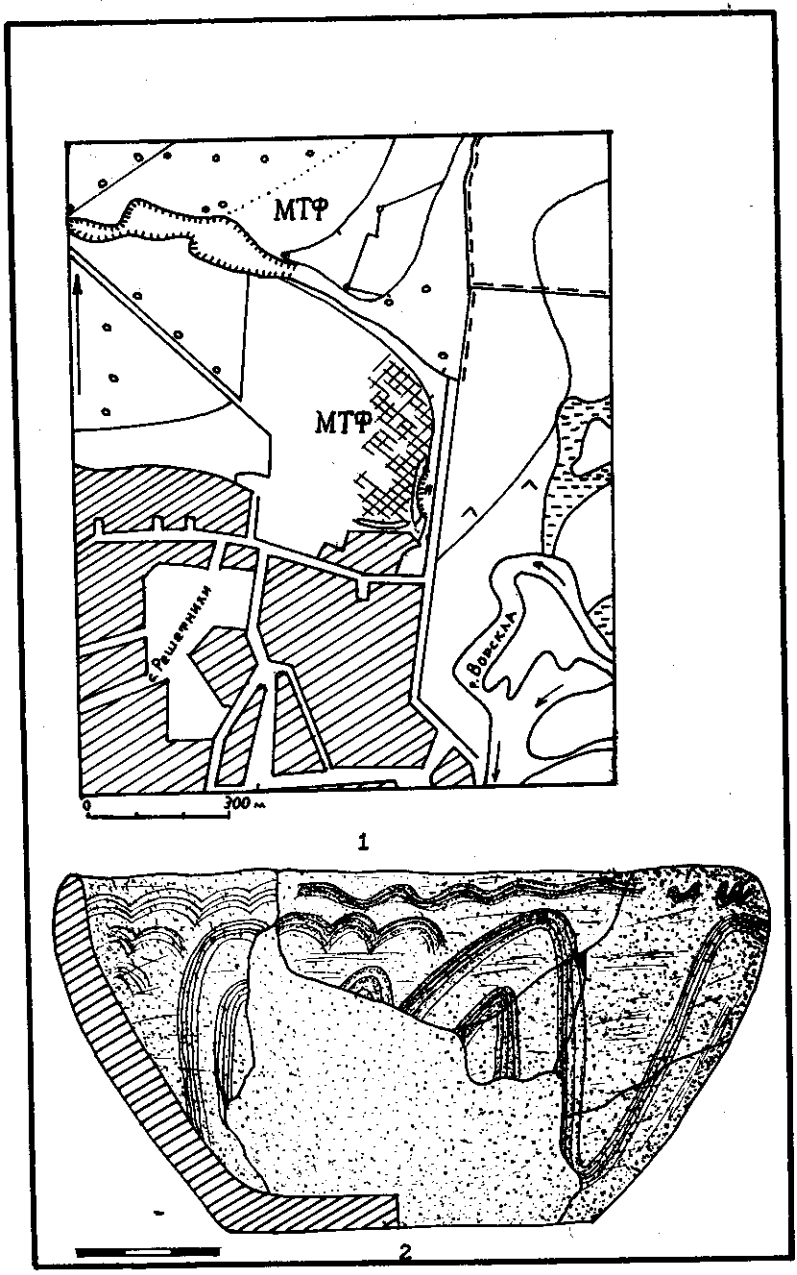

Рис. 1. с. Решетники, городище давньоруського часу. 1 — план, 2 — миска катакомбної культури.

бині 0,5–0,6 м від репера** на рівні залишків поховання – 1,1 м, в складі заповнення простежувалось вугілля. Первісно яма мала заплечики шириною 0,15–0,2 м, дуже пошкоджені землериями. Ширина збереженої частини ями 1 м, із заплечиками – 1,3 м (рис. 3, 1). Орієнтація ями південний захід-захід – північний схід – схід. На рівному дні виявлений фрагмент черепної коробки та верньої щелепи людини.

Друге поховання знаходилось під напівзруйнованим відрізком валу. Розміри ями не простежувались. Поховання знаходилось на глибині – 1,16 м. Небіжчик, виходячи з положення кісток ніг, що збереглися недоторкано, був орієнтований головою на північний захід–захід і знаходився у випростанному положенні на спині. Кістки рук, хребці, ребра, таз, лопатки – зміщені землериями, череп перетягнутий до ніг. Певні руйнування здійснені при спорудженні стінки валу, яка перерізала поховання. Справа від похованого збереглося декілька невеликих кісток тваринного походження (можливо вівці або кози) – залишки жертовної їжі. Слідів перекриття, будь-яких дерев'яних конструкцій, підстилки не виявлено (Рис. 3, 2). Із речей знайдено два бронзових наконечники стріл, що знаходились з внутрішньої сторони стегнової кістки, нижньої її частини. Тут же лежав уламок амфорної стінки.

Наконечники стріл бронзові трилопатеві, з виступаючою втулкою, за О. І. Мелюковою відносяться до відділу 2, типу 4, варіанту 2 та 7[9] (Рис. 3, 4). Найближчі їх аналогії походять з кургану 14, поховання 2 біля Солохи та кургану Кекуватського, що датуються кінцем IV–III ст. до н. е. Певно, до цього часу й належить досліджене поховання.

При дослідженні поховання 2 здійснена зачистка масиву валу, в ході якої отримані слідуючі результати: верхня частина валу з зовнішньої сторони у 1960-х рр. була зрізана і на час робіт складалась з господарсько-будівельних решток 1970-х рр. (загальна товщина до 0,2 м), нижче лежав шар чорнозему з вугіллям – до 0,35 м, потім – чорноземний шар з керамікою давньоруського часу XII – першої половини XIII ст. (Рис. 2, 3, б, в, е). Нижче масив валу складався із насипного чорнозему. Рівень стародавньої поверхні не простежувався, оскільки підошва валу була пошкоджена кротовинами (Рис. 2, 3).

На глибині 0,7 м знайдені 11 фрагментів кераміки епохи неоліту–бронзи, в т. ч. вінце горщика – пряме вертикальне, прикрашене насічками по зрізу та, з середини, рядом круглих ямок; із зовнішньої сторони – ямками підпрямокутної форми (Рис. 2, 6). Фрагменти стінок прикрашені рядами ямок різної конфігурації (рис. 2, 7–8). Тісто сірого кольору з домішкою піску. Тут же, на глибині 0,75 м, виявлені уламки миски катакомбної культури, прикрашеної по зовнішній стороні стінок хвилястим орнаментом, нанесеним за допомогою гребінки (Рис. 1, 2). Поряд знаходились три кремені: відщеп, скребок-скобель (Рис. 2, 9), скребок на укороченій пластині (рис. 2, 10). Досить різночасовий матеріал, що знаходився над другим похованням, можна пояснити наявністю тут, до виникнення давньоруського городища, кургану (ця ділянка і зараз серед місцевого населення носить назву „кур-

** Тут і далі всі глибини дані від репера, за який взято вершину валу.

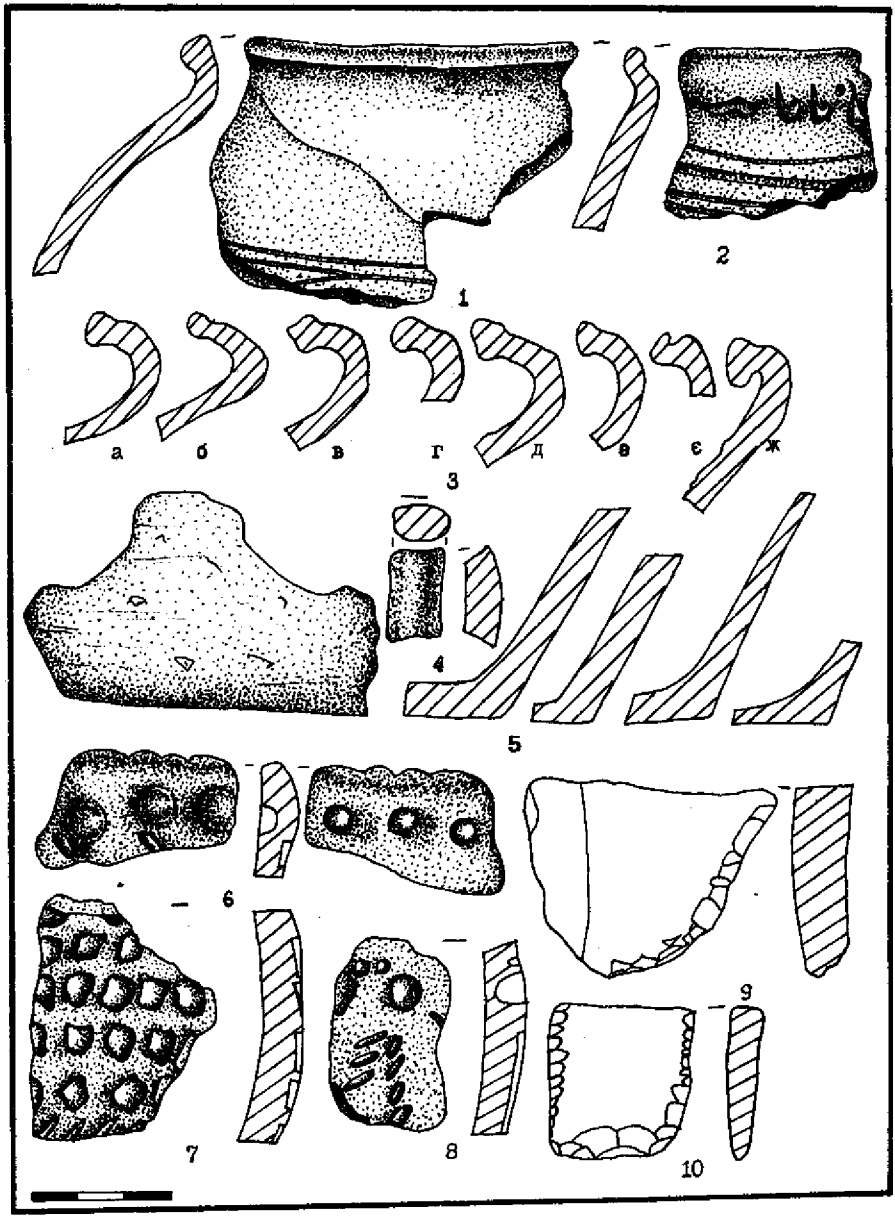

Рис. 2. с. Решетники, городище давньоруського часу, 1 – 8 кераміка, 9–10 – кремінь.

ган") більш раннього часу, та використанням навколишнього грунту для спорудження валу, масив якого і містив в собі культурні залишки більш ранніх епох[10].

Особливістю будови валу городища є наявність глинобитної стіни у його основі висотою 0,4 та шириною 0,4 м.

В околицях с. КУНЦЕВЕ, виявлено кілька пунктів, які, вірогідно, є залишками одного поселення чи стоянки. **Пункт 5*****розміщується в 0,1 км на південь, **пункт 6** – в 0,25 км на південь – південний схід, **пункт 7** – в 0,5 км на південь від мосту через р. Ворсклу, на її лівім березі. Всі вони розташовані на невеликих, до 1 м підвищеннях (тут і далі висота підвищень наводиться від рівня заплави).

Зібрано уламки ліпного посуду. Тісто сірого кольору з домішкою піску, товченого кварциту, зрідка кривавика. Місцезнаходження задерновано, датується добою ранньої бронзи.

Розвідками 1989 р. в околицях с. КЛЮСІВКА виявлено ряд поселень[14], що дозволило скласти більш повне уявлення про заселення даної місцевості в неоліті–бронзовому віці.

На північній околиці кутка Семиволоси (лівий берег стариці Рашна), на першій терасі лівого берега р. Ворскли, на площі 0,12 га (30х40) виявлені матеріали різних епох (**пункт 19**). Серед зборів представлена кераміка неоліту та енеоліту (уламок стінки з домішкою рослинності в тісті). Кераміка ямної культури репрезентована уламками вінець, стінок горшків. Є кілька фрагментів ліпного посуду катакомбної культури. Найбільш чисельною є група уламків посуду культури багатоваликової кераміки (20). Серед інших знахідок – два уламки стінок амфори, фрагмент рогу оленя, кремені – нуклеподібний уламок і два відщепи.

В 0,6 км на північ від кутка Живилівка, на підвищенні першої тераси лівого берега р. Ворскли, виявлений **пункт 20** із значною кількістю уламків ліпного посуду, зібраних на площі 0,2 га (40х50 м). Місцезнаходження датується часом бронзового віку. Культурну належність кераміки та склад знахідок розкриває подана нижче таблиця:

кераміка	вінця	стінки	денця
ямна культура	2	3	–
катакомбна культура	–	4	–
культура багатоваликової кераміки	1	44	9
бондарихинська культура	2	8	2
амфори	–	14	–

*** Пункти 1–2 виявлено розвідками І. І. Ляпушкіна 1946 та 1960 рр.[11], вони обстежувались С. П. Юренко в 1977 р.[12] та О. Б. Супруненко в 1986р.[13], 3–4 – розвідками О. М. Ткаченка 1990 р.

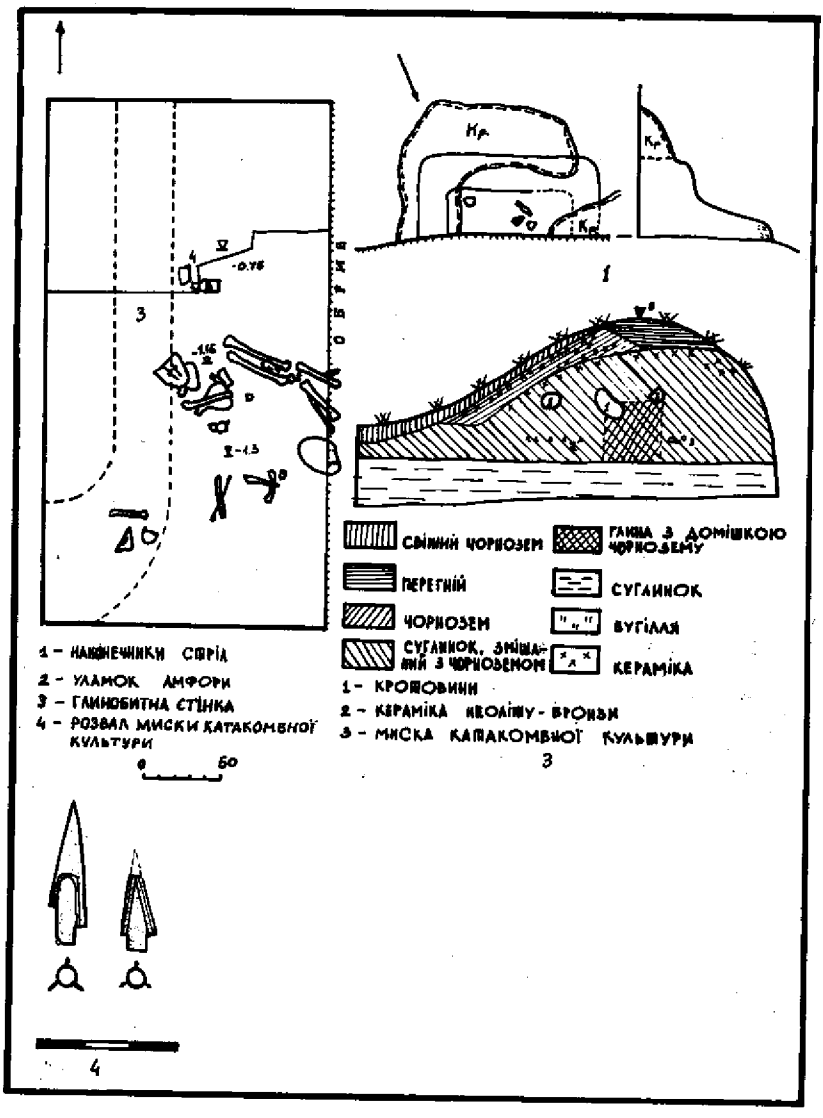

Рис. 3. с. Решетники. 1 – поховання № 1, план. 2 – поховання № 2, план; 3 – розріз валу; 4 – наконечники стріл з поховання № 2.

Місцезнаходження 21 розташоване за 0,3 км на північ від кутка Живилівка, та 0,2 км на захід від кутка Семиволоси, між пунктами Клюсівка 2 та 4, на першій терасі лівого берега р. Ворскли. Площа пам'ятки 0,12 га (30х40 м). Зібрані уламки посуду ямної та культури багатоваликової кераміки, стінка кружальної античної амфори.

В 1,6 км на північний схід–північ від села (куток Живилівка) на підвищенні до 1,5 м виявлено поселення **Клюсівка 22**, розташоване на першій терасі лівого берега р. Ворскли; поверхня пам'ятки частково задернована, площа складає 0,3 га (50х60 м). Зібрано 86 фрагментів кераміки:

кераміка	вінця	стінки	денця	ручки
ямна культура	4	33	–	–
культура багатоваликової кераміки	3	3	3	–
бондарихинська культура	3	5	2	–
черняхівська культура	–	–	1	–
амфори	1	25	–	3

Поселення датується добою бронзи – другою чвертю І тис. н. е.

Найвірогідніше, що в описаній місцевості існувало кілька великих поселень, залишками яких є вищезгадані пункти. Центром їх, виходячи з кількості підйомного матеріалу, могло бути поселення Клюсівка 2[15].

Ще в довоєнні роки були виявлені перші знахідки в околицях с. ДУБИНА. Так, у рукописному „Каталозі археологічного відділу Полтавського краєзнавчого музею" містяться відомості, що стосуються розвідок О. К. Тахтая 1927 р., який привіз до музею амфори та кам'яні сокири[16]. Частина цих речей загинула під час великої Вітчизняної війни. Збереглася лише жовтоглиняна амфора, характерна для причорноморського імпорту II–IУ ст. н. е.[17] (Рис. 4, **1**). Випадкові знахідки в ур. Мазанка та на торфорозробках траплялись і пізніше. 1939 р. до музею поступила амфора, передана жителем села Рукасом П. Р.; надходили речі з цих місць і в післявоєнні роки. Так в 1954 р. жителем села Семиволосом В. Ф. передана кам'яна сокира (ФПКМ, інв. № А–1353). П'ять сокир, окрім вищезгаданих, за словами Семиволоса Є. В., було знайдено в околицях села пізніше, та на жаль, вони не потрапили до музею. В 1989 р. неподалік села, в піщаному кар'єрі на північний схід від нього, знайдено уламок кістки мамонта.

Пункт 3**** В 1 км на північний захід від села, на підвищенні (до 1,5 м), площею 0,5 га (50х100 м) в ур. Склярів бугор виявлена кераміка енеоліту–бронзи. Перша її група складає уламки стінок ліпних горщиків, прикрашених неглибокими ямками, з великою кількістю рослинних домішок в тісті. Друга - три вінця горщиків ямної культури, помережаних ялинковим орнаментом та відбитками гребінки. Більшість уламків стінок та два денця належать

**** Пункти 1–2 відкриті розвідками О. Б. Супруненка 1986 р.[18]

фрагментам посуду культури багатоваликової кераміки. Тут же знайдено два відщепи кременю, уламки обмазки жител, фрагменти стінки миски черняхівської культури.

На відстані 0,5 км на північний захід–північ від села, на підвищенні до 3 м знаходиться пункт 4, що займає площу 0,3 га (50х60 м) в ур. Кіблицький бугор. Серед підйомного матеріалу – кераміка ямної культури багатоваликової кераміки та два уламки стінок ліпних горщиків ранньослов'янського часу з домішкою шамоту в тісті. Серед знахідок – переданий директором Дубинівської школи т. Семиволосом Є. В. уламок обушної частини свердленої полірованої кам'яної сокири культури багатоваликової кераміки (Рис. 4, 8).

Пункт датовано добою бронзи – ямна культура, культура багатоваликової кераміки – та ранньослов'янським часом.

Невелике підвищення (до 0,5 м) на північний захід – північ від села площею 0,06 га (20х30 м) займає **місцезнаходження 5** з матеріалами доби бронзи. Виявлені уламки кераміки, в т. ч. стінки ліпного горщика культури багатоваликової кераміки, з характерним наліпним валиком, поділеним на сегменти.

Площу 0,09 га (30х30 м), має виявлене в 0,7 км на північний захід–північ від села **місцезнаходження 6**. Зібрані уламки стінок ліпних горщиків доби неоліту, енеоліту, ямної та катакомбної культури, культури багатоваликової кераміки. Переважаючою є кераміка ямної культури.

НОВІ САНЖАРИ, смт. В 0,25 км вниз по течії від мосту через р. Ворскла, у відслоненнях обривистого правого берега, виявлена кераміка доби бронзи та з домішкою шамоту в тісті, характерна для пеньківської культури. Тут же знайдено три кремені – пластину та скребки на відщепі і округлої форми.

Місцезнаходження датоване добою бронзи, третьою четвертю І тис. н. е.

За 0,3 км на південний захід від селища, неподалік правого берега, на підвищенні до 1,5 м, зібрана кераміка доби неоліту та бронзи. Частина її належить культурі багатоваликової кераміки.

ЛЕЛЮХІВКА, с. В 0,2 км на південний захід від мосту, в заплаві р. Ворони, та в 0,15 км справа від шосе мм. Полтава–Кременчук, на ріллі виявлена кераміка доби бронзи, в т. ч. культури багатоваликової кераміки. Тут же знайдено уламок стіни ранньосередньовічної амфори та два крем'яні скребки на відщепах (рис. 4, 3–4).

Біля північно-східної околиці с. ПУДЛИ в заплаві правого берега р. Ворони, на площі 0,8 га (80х100 м), виявлена кераміка доби пізньої бронзи, в т. ч. вінце гостроребероного горщика зрубної культури, прикрашеного солярними знаками у вигляді косого хреста (Рис. 4, 5).

В 2 км на південний схід–південь від смт. Нові Санжари, на північно-західній околиці с. ЗАЧЕПИЛІВКА (присадибна ділянка І. В. Білоконя), зібрано близько 50 уламків ліпного посуду з домішкою шамоту в тісті, що належить пеньківській культурі.

Неподалік с. ПОЛОГИ-НИЗ (залізнична платформа Бабенкове) жителем

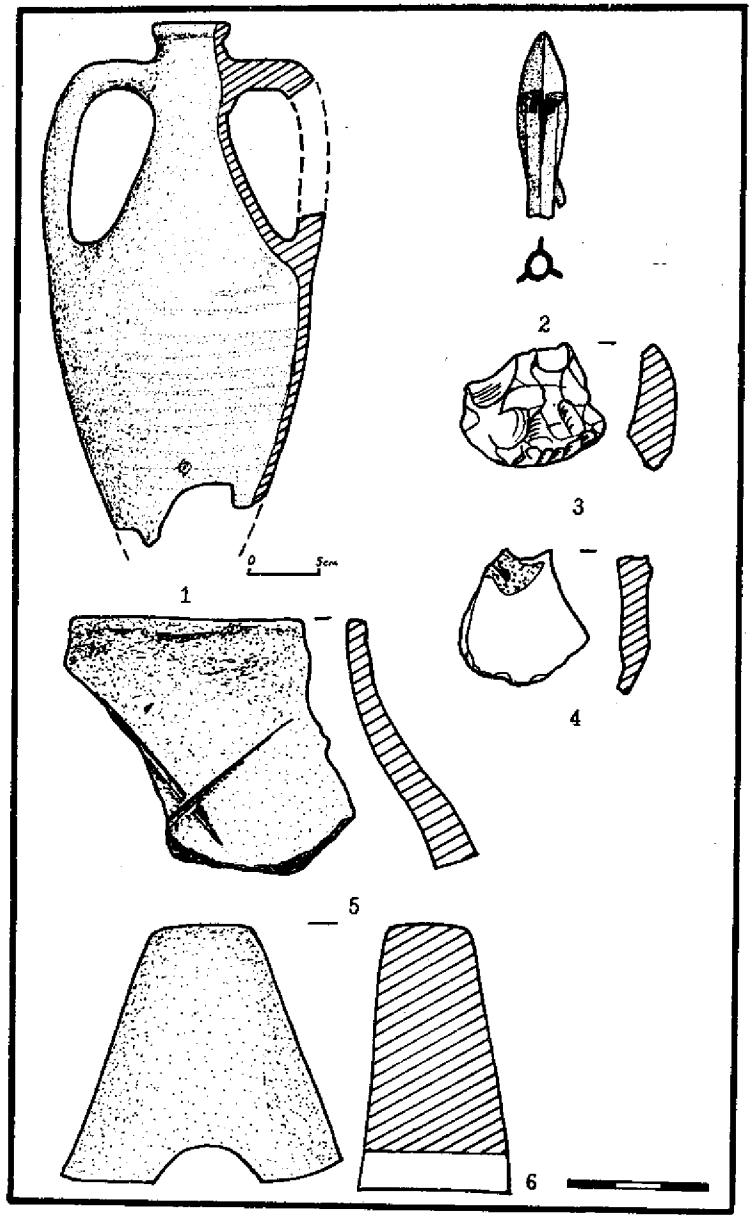

Рис. 4. 1, 6 – Дубина; 2 – Пологи-Низ; 3,4 – Лелюхівка; 5 – Пудли. 1,5 – кераміка, 2 – бронза, 3–4 – кремінь, 6 – камінь.

с. Руденківка Жученком М. С. знайдено бронзовий трилопатевий наконечник стріли з пірамідальною голівкою, виступаючою втулкою та шипом на кінці (зламаний). За О. І. Мелюковою віднесений до відділу 2, типу 11, варіанту 3, який датується кінцем VI ст. до н. е.[19] (Рис. 4, 2).

Проведені розвідки дали можливість не лише уточнити і доповнити археологічну карту району, а й продовжили розпочаті ще М. Я Рудинським та О. К. Тахтаєм роботи по виявленню археологічних пам'яток Нижнього Поворскля.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Рудинський М. Я.** Археологічні збірки Полтавського музею //Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. І. – С. 29–62.
2. **Каталог** археологічного відділу музею. Рукопис. //ФПКМ. – Т. 2. – С. 169–170. – №№ 3754–3757.
3. **Ляпушкин И. И.** Из истории Левобережной Украины в эпоху железа //СА. – XI. – 1949. – С. 385–395;
   Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа //МИА. – № 104. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 83, 92, 165, 166, 305, 306;
   Ляпушкин И. И. Отчет о работе Днепровской Левобережной археологической экспедиции ИА АН СССР 1960 г. //НА ЛОИА АН СССР. – № 2422. – 21 с.
4. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 73–76.
5. **Неприна В. И.** Отчет о работе Левобережной неолитической экспедиции ИА АН СССР //НА ИА АН УССР. – 1976/23. – С. 1–2.
6. **Юренко С. П.** Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. // НА ИА АН УССР. – 1977/11 в. – Ф. э. 8381.
7. **Кучера М. П., Сухобоков О. В.** Звіт по роботу Лівобережного загону ІА АН УССР за 1971 р. //НА ІА АН УРСР. – 1971/17а. – Ф. е. 5994. – С. 16–17.
8. **Супруненко А. Б., Гавриленко И. Н.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье и Поорелье в 1986 г. /Полтавская область/. //НА ИА АН УССР. – 1986/84. – Ф. э. 22131.
9. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов //САИ. – М.: Наука, 1964. – Вып. Д 1–4. – Табл. 9.
10. **Мокляк В. А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар //Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 110.
11. **Ляпушкин И. И.** Из истории Левобережной Украины в эпоху железа. //СА. – XI. – 1949; **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. – С. 83, 166.

12. **Юренко С. П.** Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда... – С. 12–13.
13. **Супруненко А. Б., Гавриленко И. Н.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье ... – С. 10–11.
14. **Мокляк В. А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар. – С. 110–113.
15. Там же. – С. 110–111.
16. **Каталог** археологічного відділу Музею. – Т. 2. – С. 169.
17. **Кропоткин А. В., Кропоткин В. В.** Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе //Могильники черняховской культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 170.
18. **Супруненко А. Б., Гавриленко И. Н.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье... – С. 27.
19. **Мелюкова А. И.** Вооружение скифов. – Табл. 7.

В. А. Мокляк

К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ НОВОСАНЖАРСКОГО РАЙОНА

Резюме

В заметке излагаются результаты работ Новосанжарского разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1990 г., выявивших 40 курганов, ряд поселений и местонахождений эпохи неолита – Киевской Руси в окрестностях сс. Дубина, Зачепиловка, Клюсовка, Кунцево, Лелюховка, Пудлы, Решетники и пгт. Новые Санжары. Приводятся данные о доследованных погребениях эпохи бронзы и скифского времени, обнаруженных на древнерусском городище у с. Решетники и пгт. Новые Санжары.

© О. М. Ткаченко

НОВІ ПАМ'ЯТКИ В ОКОЛИЦЯХ СІЛ КЛЮСІВКА ТА КУНЦЕВЕ НОВОСАНЖАРСЬКОГО РАЙОНУ

Публікація присвячена виявленим восени 1990 р. пам'яткам доби неоліту та бронзи в Новосанжарському районі в околицях сіл Клюсівка та Кунцеве.

Восени 1990 р. в околицях сіл Клюсівка та Кунцеве Кунцівської сільської Ради Новосанжарського району на ділянці лівого берега р. Ворскли співробітниками Полтавського краєзнавчого музею проводилась розвідка, під час якої були оглянуті вже відомі поселення в ур. Татарський бугор[1], Клюсівка 1–7[2], Кунцеве 1 і 2[3], а також виявлені нові пункти Клюсівка 8–18, Кунцеве 3 і 4.

Більшість відкритих пам'яток, які за винятком поселення Клюсівка 15, розорюються, знаходяться в заплаві ріки на дюнних підвищеннях висотою 0,4–1,2 м від рівня заплави.

На поселенні **Клюсівка 5** в ур. Дашків бугор зібрано матеріал, який суттєво доповнює відомості про цю пам'ятку. Крім кераміки доби пізнього неоліту та ранньої і середньої бронзи, знайдені кам'яні знаряддя: розтирачі, фрагменти точильних каменів тощо. Крем'яний інвентар представлений скребками, уламками пластин, ножеподібною пластиною, нуклеусом, ретушером /?/ та відщепами /рис. 1, **1–6, 8–12**/. Цікаве знаряддя із кістки тварини – фрагмент лощила /рис. 1, **7**/ з чіткими поперечними подряпинами на робочій стороні.

Місцезнаходження **Клюсівка 9** розташоване за 0,4 км на північний захід від села. На його території, площею 0,6 га /100х60 м/, зібрані уламки ліпного посуду доби середньої бронзи та червоноглиняних амфор.

Поселення площею 0,5 га /100х50 м/ доби пізнього неоліту, культури багатоваликової кераміки /**пункт 10**/ знаходиться в 0,1 км на північний захід від кутка Живилівка. Серед знайденого посуду – кілька уламків гончарної кераміки з добре відмученої глини сірого кольору черняхівської культури.

У 0,6 км на північний захід від села на підвищенні висотою 0,6 м виявлено різночасове поселення **Клюсівка 11**, площею 0,84 га /120х70 м/. На його поверхні зустрічалась кераміка епохи пізнього неоліту, бронзи та пізнього українського середньовіччя.

Поряд, на дюні висотою 0,5 м, знаходиться **пункт 12** з матеріалами ямної культури та доби пізньої бронзи. Кераміка останньої представлена фрагментами ліпного посуду з домішками кривавику та великою кількістю товченого кварцу в тісті коричневого кольору. До складу крем'яного інвентаря входять: різець, скребки, відщепи та комбіноване знаряддя: скребок-ніж /рис. 2, **1–6**/. Площа пам'ятки становить 0,2 га /40х50 м/.

У 0,2 на захід від зазначеного вище місцезнаходження на площі 1,2 га /150х80 м/ зібрано кілька фрагментів кераміки епохи бронзи, уламки червоноглиняних амфор та кругового посуду пізньосередньовічної доби /пункт 13/.

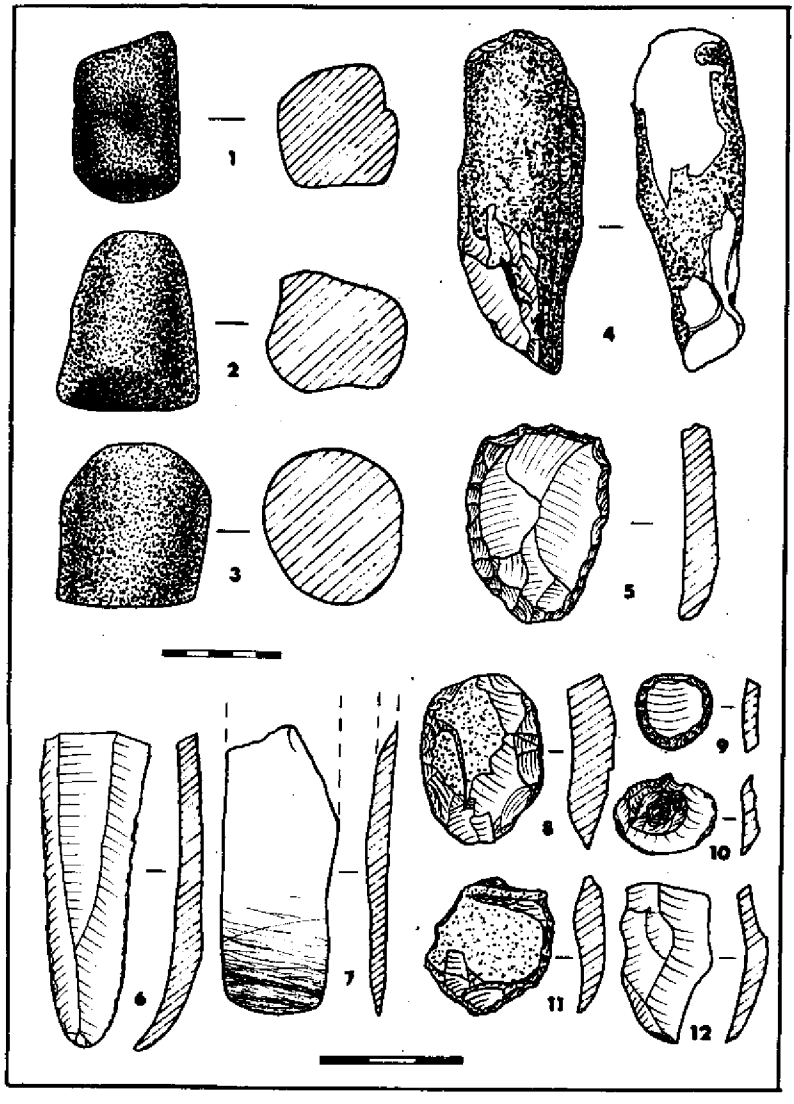

Рис. 1. **Знахідки з поселення Клюсівка 5 в ур. Дашків бугор:** 1–3 – камінь; 4–6, 8–12 – кремінь; 7 – кістка.

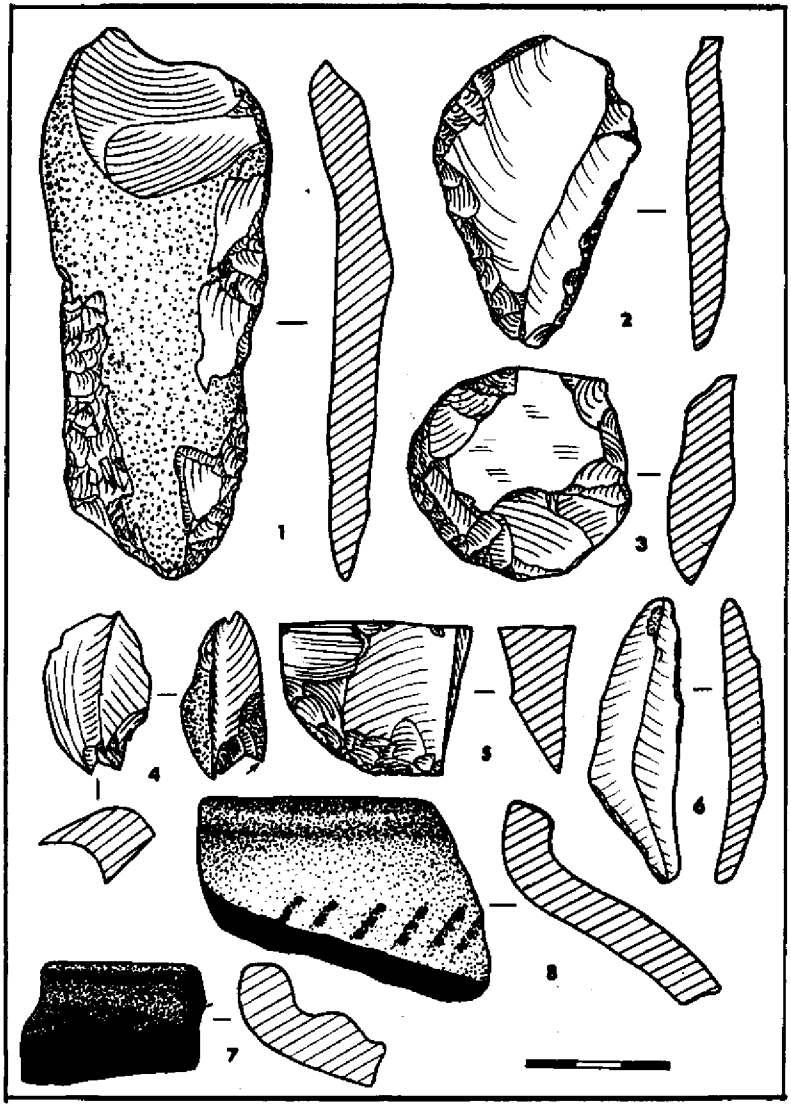

Рис. 2. **Знахідки з поселення Клюсівка 12:** 1–6 – кремінь; 7,8 – кераміка

В 1,1 км на північний схід від села, між поселеннями в ур. Татарський бугор та Клюсівка 13, розташоване місцезнаходження кераміки доби ранньої бронзи /**пункт** 8/. Тут знайдено фрагменти посуду без орнаментації з домішками піску, кривавику та товченої черепашки в тісті чорного кольору.

Різночасове поселення /**пункт** 14/, площею 0,5 га /70х70 м/ з матеріалами доби пізнього неоліту, ямної культури та культури багатоваликової кераміки виявлене за 0,3 км на північний схід від кутка Семиволоси на дюнному підвищенні висотою 0,6 м. Поряд, на незначному підвищенні, знайдено декілька фрагментів кераміки доби бронзи /**пункт** 17/.

Місцезнаходження **Клюсівка** 15 розташоване в 0,6 км на північний схід від кутка Семиволоси, на підвищенні висотою 1,2 м. На площі 1 га /100х 100 м/ зібрано уламки посуду культури багатоваликової кераміки.

В 1,4 км на північний схід від села, в 0,1 км на південь від поселення Клюсівка 6, виявлене місцезнаходження з матеріалами ямної культури та уламками червоноглинлних амфор /**пункт** 16/.

На підвищенні висотою 1,1 м, що знаходиться в 1,2 км на північ від села на площі 0,15 га /50х30 м/ зібрані матеріали епохи пізньої бронзи і фрагменти червоноглиняних амфор /**пункт** 18/.

Поселення **Кунцеве** 3 розташоване в 0,8 км на південь від західної окраїни села. На площі 0,2 га /50х40 м/ виявлена кераміка, котра належить неоліту ямково-гребінцевої кераміки та ямній культурі.

Поряд, на незначному підвищенні висотою 0,5 м знайдено кераміку доби енеоліту – /**пункт** 4/. Зустрічаються також фрагменти червоноглиняних амфор. Тут же виявлено видовжену трапецію, вироблену з крем'яного пластинчастого відщепу довжиною 3,6 см при висоті 1,5 см. Ретушовані не лише бокові грані, а й вершина знаряддя. Площа пам'ятки становить 0,2 га /50х40 м/.

Проведені розвідки дали уяву про щільність заселення даної місцевості часу неоліту і бронзи, значно доповнили дані до археологічної карти Нижнього Поворскля.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Супруненко А. Б.** Работы в бассейне Ворсклы //АО 1985 г. – М.: Наука, 1987. – С. 417; **Бовкун И. В., Мокляк В. А.** Археологические разведки на территории Новосанжарского района //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй обл. научн.-практ. семинар: /Тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1989. – С. 41; **Мокляк В. А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар. // – Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 111–113.
2. **Мокляк В. А.** Археологические памятники... – С. 110–111.
3. **Луцкевич І.** Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харьківської області //Археологія. – 1948. – Вип. 2. – С. 170; **Супруненко А. Б., Гавриленко И. Н.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье в 1986 г. /Полтавская область/. //НА ИА АН УССР, 1986/84,

ф. э. 22131, – С. 10–11; **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. – К.:Наук. думка, 1982. – С. 74; **Ляпушкин И. И.** Из истории Левобережной Украины в эпоху железа. //СА, 1949. – XI. – С. 385–395; **Ляпушкин И. И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. //МИА, № 104. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 83, 166; **Махно Е. В.** Памятники чернлховской культуры на территории УССР: /Материалы к составлению археологической карты/ //МИА. – № 82. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 40–41.

А. М. Ткаченко

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ В ОКРЕСТНОСТЯХ СЕЛ КЛЮСОВКА И КУНЦЕВО НОВОСАНЖАРСКОГО РАЙОНА

Резюме

Данной публикацией вводятся в научный оборот новые археологические материалы, полученные в ходе разведок осенью 1990 г. сотрудниками Полтавского краеведческого музея в пойме р. Ворсклы на территории Новосанжарского района, между селами Клюсовка и Кунцево. Особый интерес представляют комплексы находок из пунктов Клюсовка 5 в ур. Дашкив бугор и Клюсовка 12 эпохи позднего неолита, ранней и средней бронзы.

© І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

ЗНАХІДКА ВІЗАНТІЙСЬКОЇ МОНЕТИ VI ст. У ПОВОРСКЛІ

Про виявлену в ході археологічної розвідки біля с. Андріївка Полтавського району візантійську монету Юстіна II 576/577 рр.

Знахідки візантійських монет VI ст. н. е. – надзвичайна рідкість серед нумізматичних пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Лише одна монета, місце знахідки якої локалізується у Нижньому Поворсклі, відома авторам за приватною колекцією*. З Нижнього Поворскля походить ряд золотих візантійських монет VII ст. – з широко відомих комплексів багатих кочівницьких поховань поблизу сс. Макухівки[1], Малої Перещепини[2] та Зачепилівки[3]. Отже, знахідка візантійської монети вказаного часу може значитися серед унікальних для регіону.

Монета була виявлена 1985 р. на поселенні, що розташоване за 0,3 км нижче автомоста через р. Полузір'я /басейн р. Ворскла/ між селами Андріївка і Падалки Полтавського району[4], ближче до першого[5]. Поселення відкрите Є. О. Горюновим 1978 р.[6] на похилому, частково розораному схилі високого лівого берега /висота над заплавою 6–10 м/, займало площу 1,5 га /60х80 м/.

Серед підйомного матеріалу на пам'ятці переважала кружальна черняхівська кераміка з ширшавою і лискованою поверхнею. Виявлені й уламки кухонного посуду з зернами шамоту в тісті сірого кольору, що відносилися до часу середини – третьої чверті I тис. до н. е.

Щодо знахідок навкруги, то над селищем, по краю високого лівого берега понад с. Падалки простяглося поселення скіфського часу площею до 2 га, поряд виявлений уламок кружального давньоруського горщика[7].

Монета знайдена жителем с. Гожули Полтавського району П. А. Сизовим, який передав її розвідзагону Полтавського краєзнавчого музею[8] ./ПКМ, інв. № Н-46494/. Це візантійський фолліс /40 нуммій/, викарбуваний за імператора Юстіна II /565–578 рр./ на дванадцятий рік його правління, тобто 576/577 рр. на Константинопольському монетному дворі[9]. Вага монети – 13,71 г; діаметр – 2,9х3,1 см; співвідношення осей – 7 /по годинниковому циферблату/; матеріал карбування – м і д ь.

Монета використовувалась як прикраса. Для цього в ній просвердлені два отвори для підвішування, що не зачепили основних зображень. Діаметр отворів – 0,2 см.

* Мідний фолліс Юстініана I /527–565 рр./ поганої збереженості, що походить з Новосанжарського району /колекція В. П. Загоровського/.

Нижче подаємо опис монети.

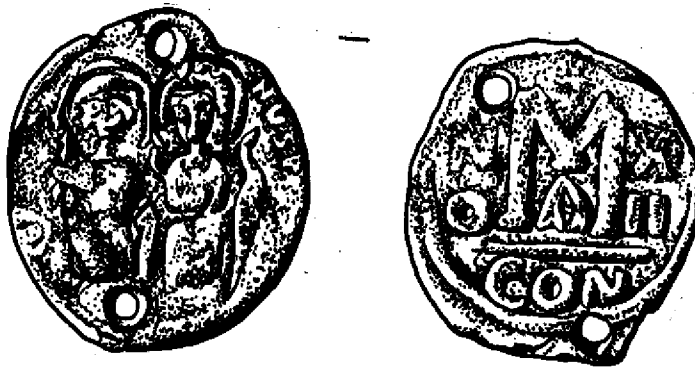

Рис. 1. Фолліс Юстіна II 576/577 рр. з.Андріївки.

Лицева сторона: Постаті імператора та його дружини в повний зріст. Навкруги залишки стертої легенди: зліва – „...A", справа – „...NVSP" /рис.1/, справа від постатей – павич.

Зворотна сторона: Велика літера – „M", над нею – хрест, під нею – „A". Зліва від літери „M" – „...NO", справа – „X II"; в обрізі – „CON".

Таким чином, виявлений фолліс – чи не єдина такого роду знахідка на пам'ятках третьої чверті I тис. н. е. на Полтавщині, а разом з тим і в ареалі розповсюдження слов'янських культур Дніпровського лісостепового Лівобережжя[10]. Зазначимо, що на Правобережжі знахідка мідної позолоченої монети Юстіна чи Юстініана другої половини У ст. виявлена лише на городищі з нашаруваннями пражської культури у с. Зимне Волинської області [11]. Вона є одним з хронологічних показників для слов'янських культур раннього середньовіччя[12]. Сподіваємось, що знахідка у Нижньому Поворсклі ще однієї монети не пройде повз увагу спеціалістів.

Література

1. **Зарецкий И. А.** Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 204, рис. на с. 202; **Семенов А. И.** К реконструкции состава комплексов перещепинского круга //АС ГЭ. – Л.: Искусство, 1986. – Вып. 27. – С. 93–95; **Семенов А. И.** К реконструкции состава Макуховской находки: /из истории изучения памятников перещепинского круга/. //СГЭ. – Л.: Искусство, 1986. – Вып. 51. – С. 32–35; та ін.
2. **Вернер Й.** Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат-хан на Българите. – София: Изд-во БАН, 1988. – Табл. 17–18; **Зарецкий И. А.**

Указ. соч. – С. 181–206; **Кропоткин В. В.** Клады византийских монет на территории СССР. //САИ. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – Вып. Е 4–4. – С. 36. – Табл. 16.

3. **Смиленко А. Т.** Находка 1928 г. у г. Новые Санжары: /По материалам обследования А. К. Тахтая/ // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 158–166; **Семенов А. И.** К реконструкции состава комплексов перещепинского круга. – С. 94–95.
4. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог. – Полтава, 1988. – С. 8; **Супруненко А. Б.** Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель. – Полтава, 1988. – Рис. на с. 8.
5. **Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.** Отчет о раскопках и разведках в Поворсклье в 1985 г. //НА ПКМ. – Ед. хр. 03–222; НА ИА АН УССР. – 1985/102. – ф. э. 21886. – С. 19–20.
6. **Горюнов Е. А.** Отчет о работе Днепровской левобережной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1978 г. //НА ИА АН УССР. – 1978/63. – ф. э. 8654. – С. 4.
7. **Супруненко А. Б.** Указ. соч. – С. 13.
8. **Супруненко О.** Розповіла монета //Зоря Полтавщини. – 1986. – 4 лютого.
9. **Morrison** C. Catalogue des monnais Byrautiues de la Bibliothegue National. – Paris, 1970. – № 1. – P. 131, № 41; **Grierson Ph.** Catalogue of the Byrautiue coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. – Washington, 1966. – Vol. 1. – P. 213, N42a. I.
10. **Кропоткин В. В.** Указ соч. – Табл. 3.
11. **Баран В. В. и др.** Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 249,
12. Там же. – С. 246–250.

И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко

НАХОДКА ВИЗАНТИЙСКОЙ МОНЕТЫ VI в. В ПОВОРСКЛЬЕ

Резюме

В ходе археологической разведки 1985 г. на поселении черняховской культуры и середины-третьей четверти I тыс. н. э. у с. Андреевка Полтавского района /левый берег р. Полузерье/ обнаружена византийская медная монета Юстина II 576/577 гг. – фоллис константинопольской чеканки, использовавшийся в качестве украшения. Монета хранится в Полтавском краеведческом музее и является пока единственной нумизматической находкой VI в. на Полтавщине.

© Бовкун І. В., Суховська І.В.

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В НОВЫХ САНЖАРАХ

Про поселення кінця XI–XIII ст. в ур. Маджари поблизу селища Нові Санжари Полтавської області.

Під час археологічних розвідок у Нижньому Поворсклі 1989 р. одним із авторів були виявлені залишки давньоруського поселення в межах селища Нові Санжари Полтавської області. На це вказували знахідки кружального посуду кінця XI–XII ст., що траплялися у відслоненнях кар'єрів від цегелень XIX ст. в районі вул. Піонерської в ур. Маджари. Зазначимо, що вперше окремі уламки давньоруського посуду тут були зібрані ще 1976 р. О. Б. Супруненком.

Поселення займає мис правого корінного берега р. Ворскли, що здіймається над заплавою на 60 м, в 0,3 км на північний схід від сучасного селища. Цей мис розрізаний трьома ярами майже у широтному напрямку. Загальна площа пам'ятки складає 0,2 га /30х70 м/. Вона витягнута з північного сходу – півночі на південний захід – південь вздовж схилу високого берега. Значна частина /до третини/ поселення знищена ерозійними процесами, обвалилася у Ворсклу та яри. Південна ділянка мису зайнята старим /„козацьким"/ кладовищем і задернована; південна і центральна – поросла деревами і кущами. Західні межі розповсюдження підйомного матеріалу та північна ділянка поселення окреслені будівлями Новосанжарської сільгосптехніки та райшляхбуду. Схили мису зі сходу поросли кущами, нижче – потрапили під забудову у кінці XIX–XX ст.

У центральній частині пам'ятки виявлено ділянку валу висотою 1–1,5 м при ширині у основі 2,5–3,5 м, що збереглася на протязі до 10 м у вигляді закругленої літери „Г". Поверхня майданчика рівна і, напевне, не перевищувала 0,05 га /20х20 м/. Сліди заплилого рову шириною 4–6 м ледь помітні /рис. 1, 1/. Найчисленніші знахідки виявлені у відслоненнях корінного берега, де простежувався культурний шар товщиною 0,2–0,4 м. Північно-східні схили мису ескарповані у вигляді двох уступів висотою 7–10 м.

У відслоненнях південної частини пам'ятки помітні котловани заглиблених жител довжиною до 3,5 м зі слідами пожежі, поряд, за 1,5–2 м між ними, виявлені рештки двох напівзруйнованих господарських ям округлої в плані форми /рис. 1, 2–3/, заповнених золою та деревним вугіллям. З першої із ям /рис. 1, 2/ походила частина розвалу кружальної жовтоглиняної амфори та залізна кругла пряжка /рис. 2, 6/. Серед амфорних уламків виділяється фрагмент ручки з виразним графітті /рис. 2, 11/. Заповнення другої ями містило в собі уламки трьох кружальних горщиків /рис. 2, 1, 2, 4/, денце одного з яких прикрашало тавро гончара /рис. 2, 7/.

Залишки напівзруйнованих заглиблених до 0,8 м жител помітні й вздовж східних обривів мису /рис. 1, 1/. Серед знахідок тут виявлені: залізний кований цвях довжиною 3,5 см, мідна пластинчаста кругла накладка у виг-

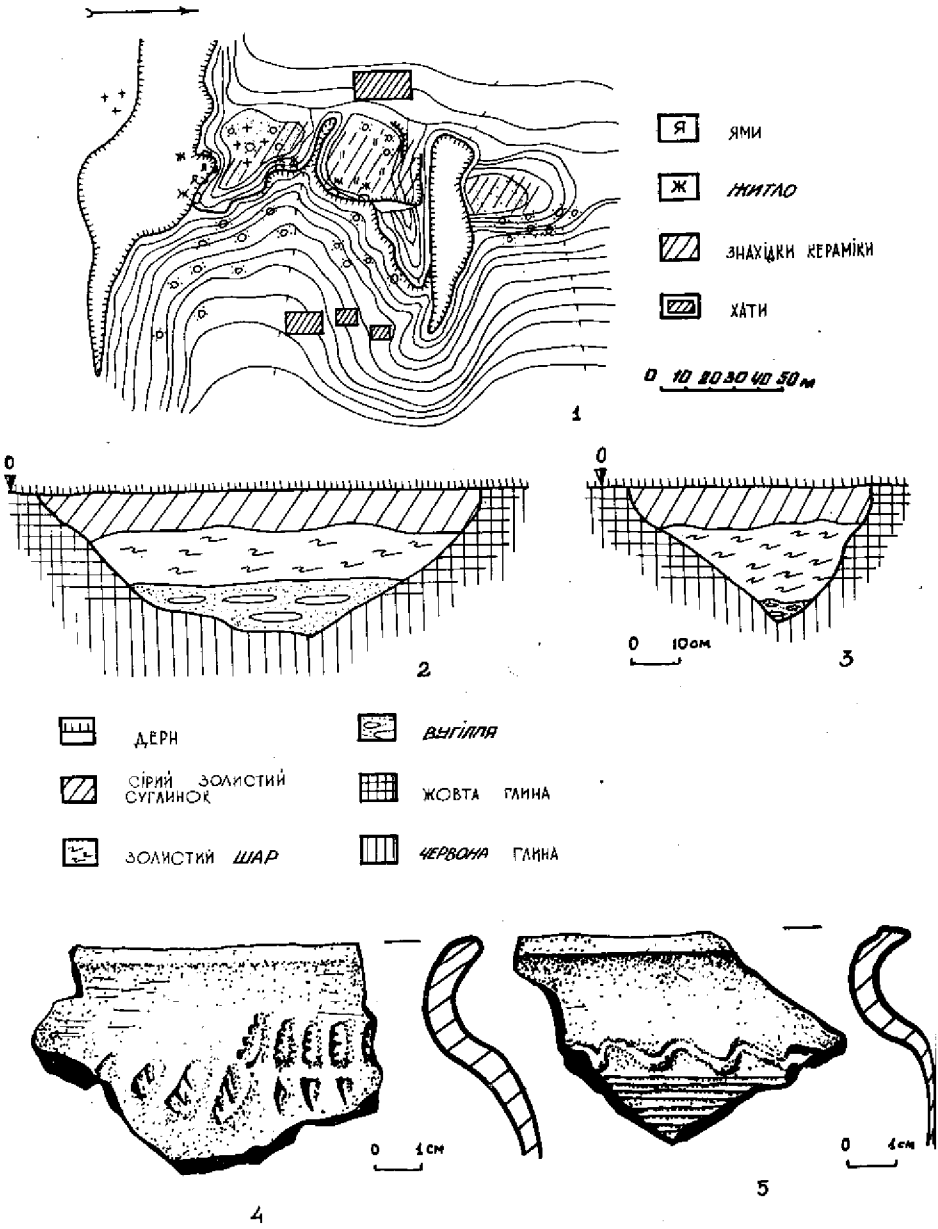

Рис. 1. **Нові Санжари.** План городища /1/, профілі зачищених ям /2,3/, роменська та давньоруська кераміка /4,5/

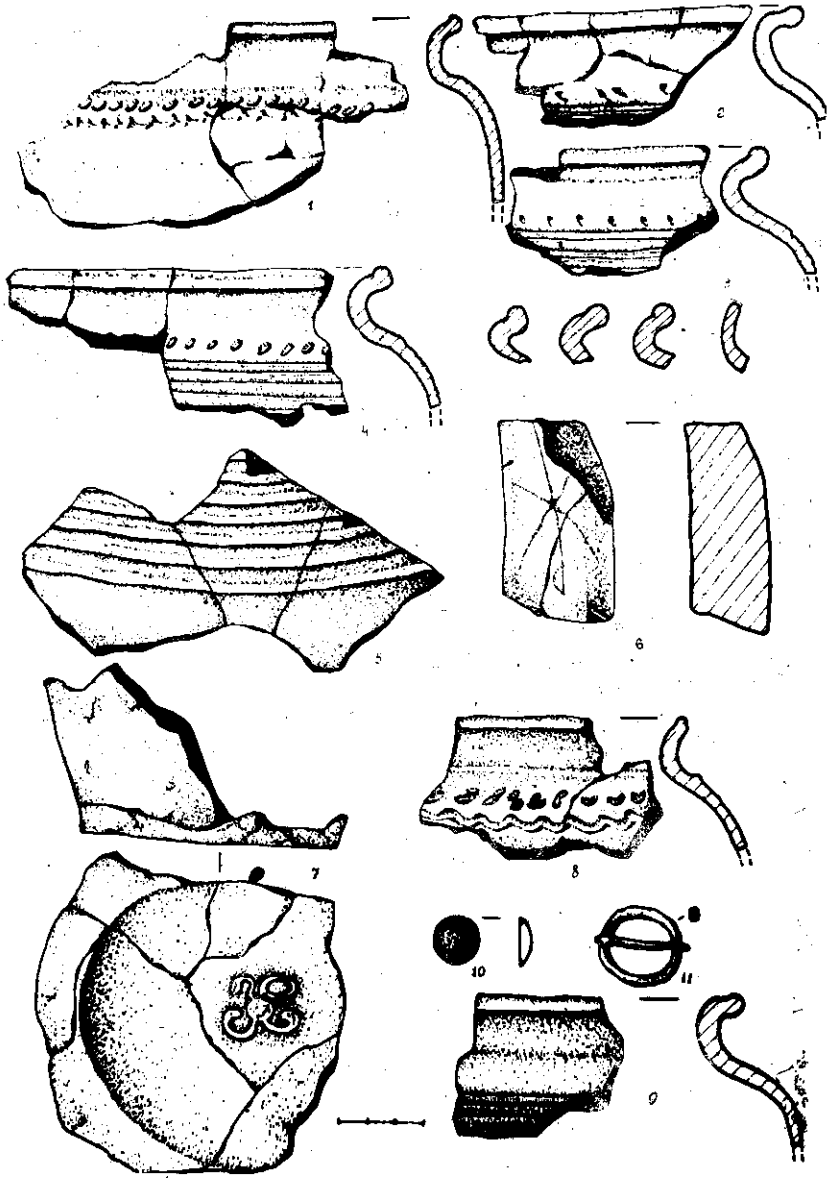

Рис. 2. **Нові Санжари.** Знахідки з городища: 1–9 – кераміка, 10 – мідь, 11 – залізо

ляді сегмента кулі зі слідами позолоти діаметром 1,5 см /рис. 2, **10**/ та фрагменти вінець кругових горщиків XII–XIII ст. /рис. 2, **3, 8, 9**/. На закінчення, відзначимо знахідку фрагмента ліпного роменського горщика X ст. у північній частині поселення /рис. 1, **4**/.

Таким чином, виявлені розвідкою матеріали датуються кінцем XI – серединою XII та XIII ст. і свідчать про існування на території Нових Санжар одного з найпівденніших укріплених форпостів Переяславської землі на Ворсклі, що входив до складу рідкого ланцюжка невеликих фортець /Глинське, Лтава, Решетники/, які стояли на твердих бродах і торних шляхах вглиб освоєних давньоруським населенням земель Посулля[1]. Зауважимо, що поблизу описаної пам'ятки відомі окремі селища давньоруського часу XII–XIII ст., позначені знахідками кружального посуду – Заворскло[2]; Писарівка, ур. Паньківка; Жирки[3]; Забрідки[4] та деякі ін.[5].

Факт відкриття давньоруського поселення в Нових Санжарах має і певні наслідки для визначення початкового часу існування сучасного селища. Адже в сучасній краєзнавчій[6] та довідковій[7] літературі одною з найдавніших дат для райцентру вважався 1658 р.[8] Отже, історія одного з відомих населених пунктів Полтавщини одержала вагоме підтвердження початку його існування на майже чотири сотні років раніше. Безумовно, остаточну відповідь на це питання можуть дати тільки подальші археологічні дослідження, насамперед, охоронного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Моргунов Ю. Ю.** Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси //Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 104–106.
2. **Неприна В. И.** Отчет о работе Левобережной неолитической экспедиции. 1976 г. //НА ИА АН УССР. – 1976/23. – Ф. Э. 8420. – С. 2–3.
3. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея //Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 25.
4. Знахідки І. В. Бовкуна.
5. **Кучера М. П., Сухобоков О. В. и др.** Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. – К.: Наукова думка, 1984.
6. **Жук В. Н.** Нові Санжари: Путівник. – Х.: Прапор, 1970. – С. 8–9.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: УРЕ, 1967. – С. 731.
8. **Жук В. Н., Жаботинський Н. М.** Нові Санжари: Путівник. – Х.: Прапор, 1989.

И. В. Бовкун, И. В. Суховская

ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ В НОВЫХ САНЖАРАХ

Резюме

В ходе разведок 1989 г. в черте поселка Новые Санжары Полтавской области обнаружено самое южное городище древнерусского времени в Поворсклье. Остатки культурных напластований мощностью 0,2–0,4 м сохранились на площади до 0,2 га на мысу правого коренного берега р. Ворсклы в ур. Маджары. В обрывах выявлены разрушенные жилища, хозяйственные ямы, собран керамический и вещевой материал конца XI–XIII вв. Памятник подвергается разрушениям вследствие эрозиальных процессов и хозяйственной деятельности.

© А. Г. Заіка, Г. П. Заіка

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ ЛІНІЮ

Стаття присвячена ряду питань історії та топографії фортифікаційних споруд XVIII ст. у Пооріллі.

На Полтавщині поза увагою дослідників лишилася одна із цікавих сторінок її історії – 30–70 роки XVIII ст. В 1730-х роках вся сучасна територія області була північним театром воєнних дій і основною ближньою базою діючої армії в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. У зв'язку з цим набуває особливого значення вивчення Української лінії – однієї з найбільших фортифікаційних споруд, збудованих на Україні за наказом російського уряду у 30-і роки 18 ст. між Сіверським Дінцем і Дніпром вздовж річок Береки, Берестової і Орелі для оборони південних рубежів Російської держави від численних набігів татарських орд Причорномор'я та Оттоманської Порти.

В оборонну систему Української лінії входило: значних розмірів земляний вал, глибокий рів, багато фортець, редутів, реданів, форпостів, маяків, стінок, палісадів, рогаток, шлагбаумів, штучно насаджених колючих чагарників; укріплених містечок, сіл, слобід, хуторів; магазинів /складів зброї і провіанту/, колодязів, прокладених доріг і побудованих мостів. Для оборони широко використовувалися природні перешкоди – річки, яри, ліси, чагарники, болота, а також майдани.

На темі Української лінії в тій чи іншій мірі зупинилось багато дослідників: А. Скальковський /1853/, Ф. Ласковський /1865/, Д. Багалій /1887/, О. Байов /1908/, Л. Падалка /1914/, А. Слюсарський /1954/, Л. Гісцова /1967/, О. Апанович /1968/, Б. Галкович /1971/, В. Кабузан /1976/ та багато інших, але фундаментальної праці, яка б всебічно розкривала основні питання історії Української лінії ще не існує. Сьогодні наукова література не дає ясних, твердо аргументованих даних щодо основних характеристик Української лінії. Існують різноманітні точки зору в питаннях: хто був автором проекту, яка протяжність лінії, яка кількість, порядок розташування і назви фортець; кількість редутів; якими силами споруджувалася і якими охоронялася в різний час свого існування; яке її воєнно-політичне і соціально-економічне значення; яку роль відіграла в заселенні краю; зближенні культур українського і російського народів в процесі спорудження і використання укріплень і таке інше. У висвітленні питань історії Української лінії відсутня археологія і топографія, етнографія і ономастика, лінгвістика і поезія краю. Багатий і разом з тим суперечливий історичний матеріал практично не доступний для сучасного краєзнавства. Не вивчено матеріали 1740-х і подальших років існування лінії – заселення краю ландміліцькими полками і однодвірцями, створення пікінерських полків, повстання Донецького пікінерського полку, а також місця проходження її в межах сучасного адміністративно-територіального поділу. Залишки Української лінії не взято під охорону держави.

Ідея будівництва захисної лінії на півдні Російської держави зародилася

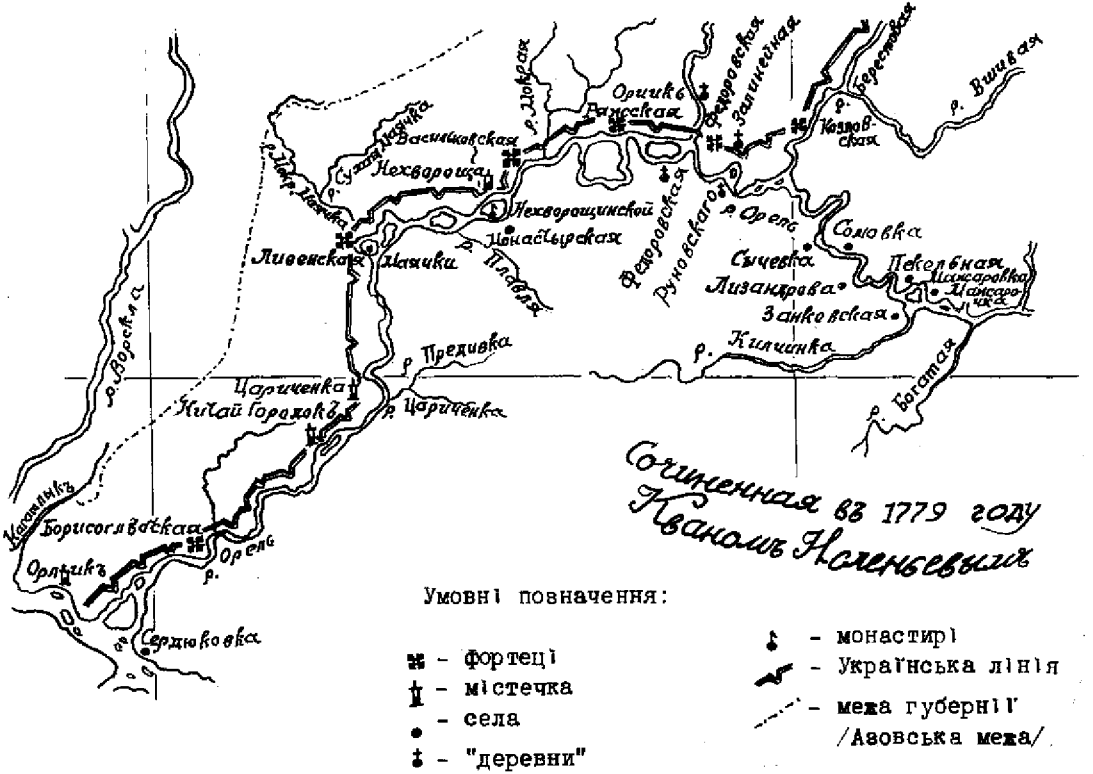

Рис. 1. УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ
/Північно-західна окраїна Азовської губернії/. Карта 1779 р.

ще у другій половині 17 ст. У 1682 р. генерал Косогов показував гетьману Самойловичу креслення валу від „Водолажского ровка" до гирла р. Берестовеньки, потім по р. Берестовій до р. Орелі, а по Орелі – до містечка Нехворощі[1].

Першим офіційним документом на спорудження Української лінії служить указ Військової Колегії, даний 25 травня 1730 р. на ім'я генерал-майора від форфітикації де-Брені, в якому пропонувалося останньому оглянути місця між річками Оріллю і Сіверським Дінцем з метою побудувати там у майбутньому фортецю або лінію для охорони південних кордонів від нападу кримських татар[2].

Існують різні думки щодо автора проекту Української лінії. Найбільш ймовірно, що ним був Іоган-Бернгард Вейсбах – російської служби генерал від кавалерії, уродженець Богемії. В Полтавській битві 1709 р. він командував російською кавалерією правого флангу, полонив шведів біля Переволочної; з кінця 1731 р. – київський генерал-губернатор, помер у 1735 р., похований у Полтаві[3]. За основу проекту взято систему оборонних інженерних споруд французького інженера Себастьяна Вобана. В період будівництва в проект вносили значні зміни: фельдмаршал Мініх, генерал-майор де-Брені, сенатор Тараканов і навіть рядові інженери на місцях.

В літературі приводиться безліч суперечливих даних відносно протяжності лінії: 285 верст[4], 285 км[5], 244 версти[6], 400 верст[7], 400 км[8] та інші. Окрім загальної довжини система Української лінії включала територію від 20 до 40 верст в глибину[9].

Особливу цікавість викликає питання кількості, назв та порядку розташування фортець. З урахуванням старих назв до 1738 р. і нових, їх відомо понад 20 варіантів, а, як відомо, дійсний лише один. Ф. Ласковський під 1731–1732 роками називає 16 фортець і розташовує їх на лінії в такому порядку, починаючи від Сіверського Дінця: „1. Донецкая при устье речки Сухой Беречки; 2. Бузовая, при Бузовом плессе; 3. Кисель, при речке Кисель; 4. Лузовая, при р. Лузовой; 5. Берецкая, при верховьи речки Береки; 6. Троецкая, при Тройчатых буераках; 7. Св. Праскевии; 8. Св. Иоанна; 9. Девятая, между крепостями Св. Праскевии и Св. Иоанна; 10. Десятая, при Пархомовых буераках; 11. Новая /Дриецкая/, при устье р. Берестовой; 12. Крутоярская на р. Орели; 13. Нехворошская, при р. Орели; 14. Маячковская, близ местечка Маячки; Пятая из новых, близ Цариченки; 16. Шестая, при устье р. Очепа".[10] Під 1766 р. Ф. Ласковський перелічує фортеці в такому порядку, починаючи від Дніпра: „1. Борисоглебская, 2. Ливенская, 3. Васильевская, 4. Рясская, 5. Федоровская, 6. Козловская, 7. Белевская, 8. Св. Алексея, 13. Св. Михаила, 14. Слободская, 15. Тамбовская, 16. Св. Петра"[11].

На копії з карти Української лінії професора Ю. І. Морозова фортеця Козловська стоїть там, де на карті у Ф. Ласковського розташована фортеця Федорівська, а фортеця Михайлівська – там, де у Ласковського розташована Слобідська.

А. Скальковський нараховує 18 фортець і розташовує їх на лінії в такому порядку: „1. Богородицкая или Усть Самарская..., 2. Борисоглебская,

3. Белевская, 4. Ливенская, 5. Ряжская, 6. Федоровская или Райская, 7. Козловская, 8. Св. Анны, 9. Св. Иоанна..., 10. Орловская, 11. Св. Параскевии, 12. Ефремовская или Лебяжая, 13. Св. Алексия, 14. Слободская, 15. Тамбовская, 16. Св. Петра, 17. Васильковская, 18. Михайловская"[12].

Порядок розташування фортець у Д. І. Багалія не відповідає порядку розташування їх у Ласковського.

О. М. Апанович твердить, що після 1738 р. Нехворощанська фортеця стала називатися Ряжською, Маячківська – Василівською, а Шоста /при гирлі р. Очепу/ – Лівенською[13]. Загальновідомо, що поблизу Нехворощі знаходилася фортеця Василівська, яку перенесено на нове місце і названо Ряжською /Рязька, Ряська/; поблизу Маячки – Лівенська, а в гирлі р. Очепу – Борисоглібська.

А. Г. Слюсарський називає 18 фортець: „Переволочна, Борисоглебська, Царицинськ, Ліпенська, Васильківська, Рязанська, Козловська, Федорівська, Більовська, Іванівська, Орловська, Параски, Єфремовська, Олексіївська, Петрівська"[14]. Критика цього переліку та перекручень назв фортець може зайняти цілу сторінку.

Б. Г. Галкович називає 17 фортець: „Борисоглібська, Царичанська, Лівенська, Васильківська, Рязька, св. Феодора, Козловська, Білевська, св. Іоанна, Орловська, св. Параскеви, Єфремовська, св. Олексія, св. Михайла, Слободська, Тамбовська, св. Петра"[15].

Багато авторів вважають фортеці Царичанську і Китайгородську як такі, що були збудовані на Українській лінії, але ж вони існували до 1730-х років і в період будівництва лінії /1731–1738/ лише вдосконалювалися. Ряд фортець перебудовувалися і навіть переносилися на нове місце.

В різний час фортеці одержували назви: від існуючих топонімів та гідронімів, імен осіб царського двору, порядкового номера, назв ландміліцьких полків, поселених на лінії.

Значне місце в системі оборони Української лінії відводилося редутам. За різними джерелами їх було: 15,[16] 49,[17] 56,[18] 142,[19] понад 200[20] та ін.

Немає однієї думки і в питанні, якими силами споруджувалася Українська лінія. Д. І. Багалій свідчить, що у 1731 р. для спорудження лінії із малоросійських полків було виділено 20 тис. козаків і 10 тис. посполитих, у 1732 – така ж кількість, а у 1733 – 10 тис. козаків і 10 тис. посполитих селян. Окрім цього було залучено в ці роки 2 тис. слобідських козаків і не менше посполитих.

Ф. Ласковський відмічає, що на спорудженні лінії у 1731 р. працювало 20 тис. малоросійських козаків, у 1732 р. – 30 тис. /15 тис. козаків і 15 тис. посполитих/, у 1733 р. – лише 10 тис. малоросіян, у 1734 – також 10 тис., у 1735 – 1740 чол. УРЕ відзначає, що на спорудженні укріплень щорічно працювало 20 тис. лівобережних, 2 тис. слобідських козаків і 10 тис. посполитих.

Будівництво лінії вимагало величезних фізичних, матеріальних і моральних сил українського і російського народів, зумовлених важкою фізичною працею, голодом, хворобами, частими нападами татар та жорстокістю нападників.

Ще більші розбіжності в питанні, якими силами обороняли лінію. Одні джерела свідчать, що лінію обороняли 20 полків ландміліції, чисельністю близько 22 тис. чоловік[21]; інші – що для оборони на лінії було поселено 9 ландміліцьких полків – Тамбовський, Слобідський, Єфремівський, Орловський, Білевський, Козловський, Ряжський, Лівенський, Борисоглібський. П'ять із них – кінні, чотири – піхотні[22].

Військові, економічні, судові та інші питання життєдіяльності Української лінії вирішували в різний час створені державні установи: Канцелярія Українського ландміліцького корпусу, ландміліцька комісія, Генеральний ландміліцький військовий суд та полкові ландміліцькі канцелярії. Ландміліцька канцелярія розташовувалася в Білевській фортеці /тепер м. Красноград Харківської обл./.

Українська лінія відіграла важливу роль в обороні південних кордонів, особливо в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр., а також в заселенні степових просторів Поорілля та басейну Сіверського Дінця.

Офіційно установи Української лінії перестали існувати у 1764 р. Стратегічне значення лінія втратила під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли кордони Російської держави перемістилися на Південь і було споруджено Дніпровську лінію.

Автори статті в серпні 1990 р. провели обстеження в районі Української лінії з метою вивчення залишків та встановлення місця її розташування на Полтавщині в межах сучасного адміністративно-територіального поділу. Обстежено відрізок лінії від с. Ряське Машівського району до с. Канави Кобеляцького району.

В **с. Ряське** лінія проходила на схід від села вздовж правого корінного берега р. Орелі, через урочище Косогір до кутка Раківка. Тут вона повертала на південь і по заплаві р. Орелі. огинаючи село зі сходу, півдня і заходу, пройшла через кутки Батарея, Бережанка, Кріпость, Керкезівка, Голубівка, Бабачка, Глиюватка і в кутку Холоша, на заході села, виходила знову на крутий берег Орелі. Від кутка Раківка до кутка Холоша лінія проходила також і по північній, горовій окраїні села. Сліди рову глибиною до 1,5 м і валу висотою до 1 м збереглися в урочищі Косогір, північніше с. Ряське і на північ від кутка Холоша. Пам'ять 1730-х років бережуть топоніми:„Ряське", „Батарея", „Кріпость", „Московське кладовище". У кутку Кріпость, в районі кладовища, стояла Ряськівська фортеця /Ряжская крепость/, де розташовувався гарнізон Ряжського ландміліцького полку. Залишки Української лінії в багатьох місцях можна сплутати з рештками протитанкового рову /1941 р./ та багаточисленними іригаційними валами.

На території Коновалівської сільради Машівського району лінія проходила північною окраїною села **Усть-Лип'янка**, через заплаву річки Лип'янка, село Коновалівку і вздовж північно-західної окраїни кутка Стінка. Залишки рову, валу та реданів добре збереглися біля кутка Стінка. Нижче, на схилі паралельно лінії також помітні залишки протитанкового рову.

На території Нехворощанської сільради Новосанжарського району споруди лінії розташовані на схилі корінного берега р. Орелі, на північний

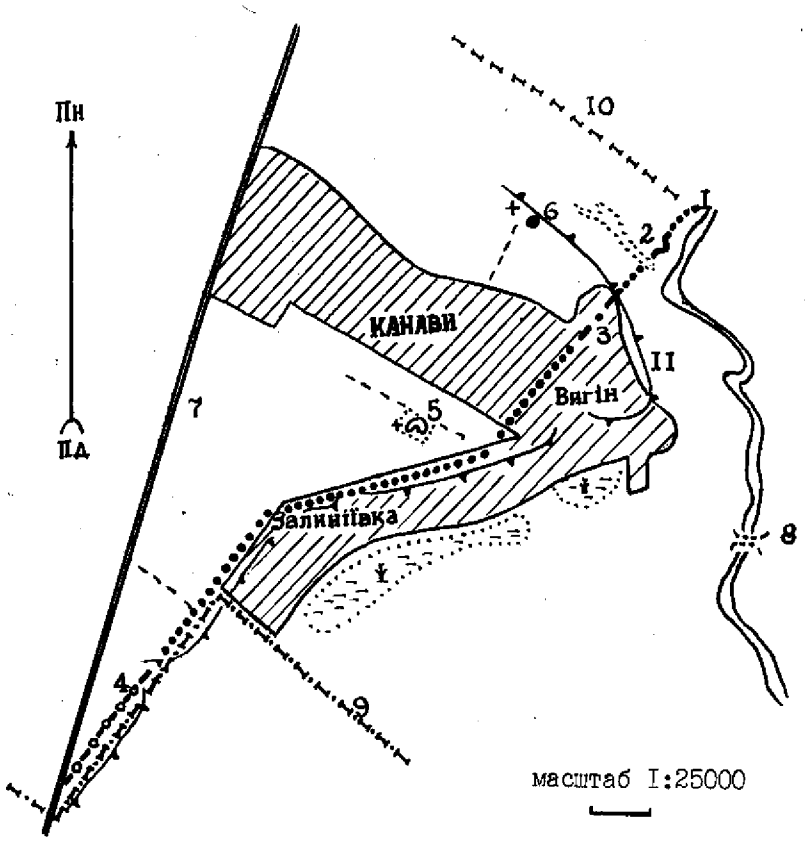

Рис. 2. Ділянка Української лінії на території Канавської Сільради Кобеляцького району. Схема.

1 – Ур. Батарея; 2 – залишки редану в заплаві р. Оріль; 3 – залишки лі-ї в кутку Вигін; 4 – лінія в лісопосадці; 5 – майдан; 6 – курган на Дикій рі /висота 5 м/; 7 – дорога 1734 р. /тепер заасфальтована/; 8 – один з мостів, ведений на місці мосту 1730-х рр.; 9 – межа Царичанського району; 10 – межа мель Маячківської Сільради Новосанжарського району; 11 – правий корін-ий берег р. Орелі.

схід і південний захід від села. На північний схід від **Нехворощі** знаходилась Нехворощанська /Василівська/ фортеця.

Залишки лінії у вигляді рову глибиною до 1,5 м, валу висотою до 1 м та реданів збереглися на території Лівенської сільради Новосанжарського району. Лінія проходила на західній окраїні села **Шадієве** та урочища **Кумина Балка** /колись куток **с. Лівенське**/. Топонім „Лівенське" походить від назви Лівенської фортеці /до 1738 р. – Маяцька/. В свою чергу фортеця одержала назву від Лівенського ландміліцького полку, поселеного на лінії.

Через село **Маячка** Новосанжарського району лінія проходила із північного сходу на південний захід вздовж південно-східної окраїни кутка Красний Кут, через куток Маячка-Низ і село до урочища Батарея. В центрі села, південніше контори колгоспу ім. Щорса, збереглися залишки Маяцької фортеці. Підвищення, на якому стояла фортеця, на дві третини зруйноване бульдозером. Ця фортеця спочатку була побудована у вигляді бастіонного чотирикутника, а потім, після 1736 р., перебудована у вигляді п'ятикутника із стороною 120 сажень з двома равелінами на фронтах. У 1738 р. фортецю перейменовано і названо Лівенською. Тут розташовувалась канцелярія і гарнізон Лівенського ландміліцького полку, а північніше в долині р. Маячка /права притока Орелі/ виникло поселення Лівенське. В декількох десятках метрів на схід від приміщення Маячківської школи збереглися сліди обваловки магазину /складу зброї і провіанту/.

Через територію **Канавської** сільради Кобеляцького району лінія проходила в загальному напрямку із північного сходу на південний захід через урочище Батарея, куток Вигін, вздовж північно-західної окраїни кутка Залиніївка. Залишки лінії з реданом збереглися в заплаві р. Орелі, південніше урочища Батарея, вздовж дороги в ур. Вигін і вздовж лісопосадки на південний захід від кутка Залиніївка, на межі з Царичанським районом Дніпропетровської області. В 500 м на північний захід від Залиніївки лежить кільцеподібний майдан висотою до 5 м. Збереглися сліди обваловки майдану. У свій час майдан оглянув В. Г. Ляскоронський[2 3]. Колись це був високий курган, але у 17 ст. його насип використовували для селітроваріння. Про це свідчать розрізи крил майдану. В 30-і роки 18 ст. як оборонна споруда майдан входив в систему Української лінії. Найбільш ймовірно, що там розташовувався сигнальний маяк. На території сільради з лінією пов'язані топоніми: „Канави", „Залиніївка", „Батарея", „Стінка".

Вздовж Української лінії проходила дорога. В указі від 16 лютого 1734 року говориться:"... сообщение по всей линии сделать таким образом, чтобы полки конные и пехотные, артиллерия и обозы могли иметь свободный путь и чтобы эта дорога имела не менее 6 сажень ширины". Пізніше вона носила назву „Константиноградский тракт". Широкою її пам'ятають і старожили сіл. Тепер значну частину тракту перетрасовано і заасфальтовано. Поблизу **с. Маячка** через р. Оріль було побудовано два із семи мостів. У с. Маячка міст існує на тім же місці, де був побудований ще у 18 ст. Другий міст було споруджено між урочищем Курячий Брід і Салівським лісом /нині на території Канавської сільради/.

Історія південно-східних районів Полтавщини має винятково важливе значення для пізнання рідного краю. Це споконвічна межа Київської Русі і кочових народів Півдня, тут пересікались інтереси Російської держави, Польщі, Литви, Туреччини та Кримського ханства; Поорілля було кордоном між полками Лівобережної України та паланками Запорізької Січі. Та чи не найяскравішу сторінку в історії краю займає 18 століття, насищене багатьма надзвичайно важливими подіями, в ряду яких особливе місце займає будівництво оборонної Української лінії, масове заселення басейну р. Орелі та російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Ця сторінка історії мало відома широкому читачу, поки-що не вивчається в школі в системі краєзнавства, незаконно забута і жде свого висвітлення в спеціальній і науково-популярній літературі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Багалий Д. И.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – С. 296.
2. **Ласковский Ф.** Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб, 1865. – Ч. 3. – С. 68.
3. Энциклопедический словарь Брокгауза Ф. А. и Ефрона И. А. /Под ред. Андриевского И. Е. – СПб., 1892. – Т. 5А – Кн. 10. – С. 722.
4. Історія Української РСР. – Київ, 1979. – Т. 2. – С. 360.
5. УРЕ. – Київ, 1984. – Т. II. – Кн. І. – С. 457.
6. **Галкович Б. Г.** Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України 18 ст. //УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 144.
7. **Багалий Д. И.** Указ. робота. – С. 308.
8. **Вечерський В.** Невідомі скарби Китайгорода //Пам'ятки України. – 1988. – № 4. – С. 30.
9. **Галкович Б. Г.** Вказ. робота. – С. 143.
10. **Ласковский Ф.** Указ. соч. – С. 69, 70.
11. Там же. – С. 716.
12. **Скальковский А.** Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1836. – Ч. І. – С. 48.
13. **Апанович О. М.** Збройні сили України першої половини 18 ст. – Київ, 1968. – С. 158.
14. **Слюсарський А. Г.** Слобідська Україна: Історичний нарис 17–18 ст. – Харків, 1954. – С. 131.
15. **Галкович Б. Г.** – Вказ. робота. – С. 144.
16. **Слюсарський А. Г.** Вказ. робота. – С. 131.
17. **Гісцова Л.** Державні установи по управлінню захисною Українською лінією //Вісник Київського університету, 1967. – № 8. – С. 127.
18. **Ласковский Ф.** Указ. робота. – С. 78.
19. **Багалий Д. И.** Указ работа. – С. 303.

20. УРЕ. – Київ, 1934. – Т. II. – С. 457.
21. Історія Української РСР. – Київ, 1979. – Т. 2. – С. 360, 361.
22. **Багалий Д. И.** Указ. работа. – С. 318.
23. **Андрієнко В. П.** Майдани і майдановидні споруди України //Вісник Харківського університету. – Х., 1971. – № 62. – Історія: Вип. 5. – С. 70.

А. Г. Заика, Г. П. Заика

К ВОПРОСУ ОБ УКРАИНСКОЙ ЛИНИИ

Резюме

Для защиты южных рубежей Российского государства в 30-е годы 18 ст. между Северским Донцом и Днепром, по рекам Орели и Берестовой было построено одно из самых крупных фортификационных сооружений – Украинская линия. Основу укреплений линии составили: высокий земляной вал, глубокий ров, множество крепостей, редутов, укрепленных населенных пунктов. Необходимость строительства линии была вызвана сложной внешнеполитической обстановкой на юге России накануне российско-турецкой войны 1735–1739 гг.

Тема Украинской линии нашла свое отражение в ряде работ, затрагивающих лишь поверхностно те или иные вопросы, не раскрывающих их глубины, хронологии событий, широкого участия народных масс в сооружении и обороне линии, не дававших надлежащей оценки значения Украинской линии и приводивших множество противоречивых даных. Уже тот факт, что известно более 20 вариантов количества, названия и порядка расположения крепостей говорит о том, что тема нуждается в глубоком и всестороннем исследовании.

Украинская линия явилась основной базой для усиления экономического, политического и военного давления России на сопредельные южные государства и Запорожскую Сечь, для заселения и колонизации края, для усиления господства правящих классов Российской империи над украинским народом.

Строительство линии и ее оборона потребовали громадных физических, материальных и духовных сил украинского и русского народов.

История 18 ст. юго-восточных районов Полтавщины и значительного региона Украины, связанная со строительством и обороной Украинской линии, изучена недостаточно и требует пристального внимания специалистов. В результате обследования линии авторами на участке от с. Рясское Машевского р-на до с. Канавы Кобелякского р-на установлено, что во многих местах линия хорошо сохранилась, особенно ров, вал и реданы. Память о 30–60-х годах 18 ст. широко закрепилась в топонимах и гидронимах Поорелья. Строительство дорог и ирригационных систем нанесло этому памятнику значительный урон. Остатки Украинской линии требуют постановки на учет и под охрану государства.

© Г. І. Шаповалов

ЧОВЕН-ДОВБАНКА З р. ВОРСКЛИ

Про знахідку човна-довбанки кінця XVII – першої половини XVIII ст. у Поворсклі.

У Полтавському краєзнавчому музеї зберігається великий човен-довбанка /інв. № Др–10318/. Його знайшов навесні 1956 року на дні р. Ворскли П. Д. Шеремет – мешканець Котелевського району.

Човен лежав догори дном, носом до берега річки, неподалік від сучасного мосту через Ворсклу у смт. Котельва. Влітку того ж року човен було витягнуто з русла річки і перевезено у обласний музей.

Човен виготовлено із стовбура дуба, він зберіг первинну кривизну дерева. Для влаштування корми човна було використано нижню, більш широку прикореневу частину стовбура. Передня частина знахідки звужена, тупоноса і трохи піднята вгору /рис. 1/. Довжина човна складає 9,6 м, ширина носової частини – 0,38 м, у середній частині – 0,78 м. Корма судна повністю не збереглася, найбільша її ширина становить – 0,82 м. Глибина видовбаної частини судна коливається від 0,51 м до 0,58 м. Товщина корпусу у носовій частині складає – 0,32 м, а товщина дна – 0,19–0,24 м. Борти високі і досягають товщини 0,10 м. Вони загнуті всередину, що досягнуто використанням для виготовлення човна майже всієї товщини стовбура.

У верхній частині лівого борту човен має три скрізних, розташованих горизонтально овальних отвори. У правому борту таких отворів чотири. Вони розташовані на обох бортах симетрично, парами. Їх розміри від 2 до 9 см. Перша пара отворів знаходиться на відстані 2,76 м від носової частини, друга – 4,21 м, третя – на 5,37 м. На нашу думку, ці отвори використовувались для прив'язування весел. Крім цього, з їх допомогою кріпили різний вантаж у човні, а також волочили довбанку по суші у разі такої потреби. Інших пристосувань у човні немає.

Радіовуглецевий аналіз деревини човна, зроблений у 1990 році лабораторією Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР, дав дату 1675–1735 рр. Разом з цим треба відмітити, що для **кінця XVII – першої половини XVIII**ст. човен має дуже архаїчну конструкцію: його корпус повністю зберігає форму стовбура; примітивно вироблено й носову частину; відсутні такі характерні для пізніх човнів деталі, як поріжки. Але саме цим і цікава стародавня знахідка з дна Ворскли: це поки що єдиний човен подібної конструкції, знайдений на території України.

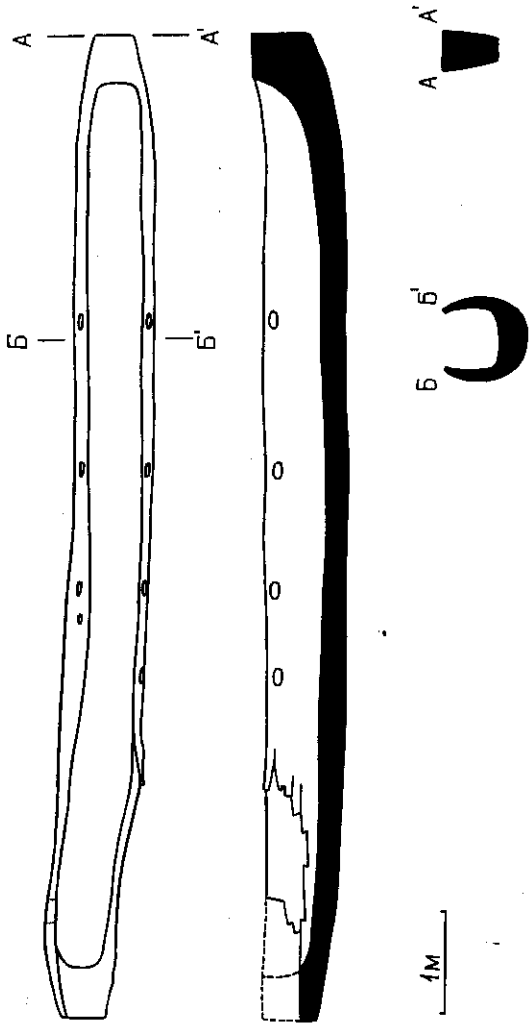

Рис. 1. Човен-довбанка з смт. Котельви.

Г. И. Шаповалов

ЛОДКА-ДОЛБЛЕНКА ИЗ р. ВОРСКЛЫ

Резюме

Весной 1956 г. в окрестностях пгт. Котельвы Полтавской области в р. Ворскла обнаружена крупная лодка, поступившая в Полтавский краеведческий музей. Лодка изготовлена из ствола дуба, имеет длину 9,6 м при ширине 0,38–0,78 м.

Радиоуглеродный анализ древесины челна, произведенный в 1990 г., указал на дату в пределах 1675–1735 гг. Для конца 17 – первой половины 18 вв. лодка имеет весьма архаичную конструкцию и является единственной находкой подобного рода на Украине.

АРХЕОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ /1891–1990/

У наведеному списку видань представлені лише ті, що безпосередньо присвячені археологічній тематиці, крім загальномузейних путівників. Всі видання випущені безпосередньо музеєм чи, в двох випадках /№№ 13 і 15/ за участю УТОПІК та Полтавського держпедінституту.

1913

1. **Ежегодник** Естественно-исторического Музея Полтавского губернского земства. – Полтава, 1913. – Т. 1. – 82 с. – (Ест.-ист. Музей Полт. губ. земства).
   Археол.: **Щербаківський В.** Раскопки в урочище „Мечеть" возле м. Кишеньки, Кобелякского уезда, Полтавской губ. – С. 1–8, 4 табл. илл.

1919

2. **Щербаківський В.** Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного музея з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині. – Полтава, 1919. – 25 с.

1927

3. **Полтавщина:** Збірник. /Упоряд. Філянський М., Риженко Я. – Полтава, 1927. – Т. II. – 419 с., 123 іл., 3 карти.
   Археол.: **Пархоменко В.** Нарис переісторичних часів життя на Полтавщині. – С. 151–158.

1928

4. **Збірник,** присвячений 35-річчю Музею /Під ред.: Бендеровського В., Риженка Я., Гавриленка М. – Полтава, 1928. – Т. І. – 296 с., іл.
   Археол.: **Руднинський М.** Археологічні збірки Полтавського Музею. – С. 29–62; **Тахтай А.** Археологічна робота Музею 1926–27 р. – С. 283–289.

1982

5. **Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. – К.: Наукова думка, 1982. – 107 с., 14 табл. рис., 2 карти. – (ІА АН УРСР, УТОПІК).
   Рец.: **Супруненко О.** Археологія Полтавщини //ПУ. – 1983. – № 4. – С. 47–48; він же //Друг читача. – 1983. – 31 березня. – С. 4.

1985

6. **Памятники** материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки /**Сост.** Гороховский Е. Л., Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Моргунов Ю. Ю., Супруненко А. Б. – Полтава, 1985. – 55 с., 99 илл.
   Додаток: **Супруненко А. Б.** Клад монет XVI–XVII вв. из Запселья. – С. 49–53.

Рец.: **Пуздровский А. Е.** //СА. – 1988. – № 4. – С. 283–284.

Про виставку: **Супруненко А.** //СМ. – 1986. – № 3. – С. 51; **він же** //ПУ. – 1986. – № 2. – С. 29.

1986

7. **Супруненко А. Б.** Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог выставки. – Полтава, 1986. – 63 с., 110 илл.

Рец.: **Пуздровский А. Е.** //СА. – 1988. – № 4. – С. 283–284.

Про виставку: **Супруненко О.** Колекція, опалена війною //СК. – 1987. – № 5. – С. 15.

1987

8. **Античная** керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог. /Авт.-сост. Супруненко А. Б. – Полтава, 1987. – 30 с., 47 илл.

9. **Областная** нучно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского /Тезисы докладов и сообщений: /26–28 марта 1987 г./. – Полтава, 1987. – 63 с.

Із змісту: **Шовкопляс И. Г.** Михаил Яковлевич Рудинский. – С. 4–6; **Шарафутдинова И. Н.** М. Я. Рудинский – археолог и педагог. – С. 8–10; **Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.** М. Я. Рудинский и Полтавский краеведческий музей. – С. 10–12; **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского музея в первые годы Советской власти. – С. 14–16; **Ковалева И. Ф.** Участие М. Я. Рудинского в организации и работах Днепрогэсовской 1927–1932 гг. экспедиции. – С. 17–18; **Титова Е. Н.** М. Я. Рудинский – исследователь наскальных изображений с Каменной Могилы. – С. 23–25; **Гавриш П. А.** Проблема происхождения племен раннего железного века лесостепного Днепровского Левобережья в работах М. Я Рудинского. – С. 25–26; **Неприна В. И.** О неолитических традициях в марьяновской культуре на Северо-Востоке Украины. – 30–32; **Луговая Л. Н.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея /1977–1986 гг./. – С. 39–41; **Мельникова И. С.** Новые находки бондарихинской культуры у с. Марки под Полтавой. – С. 41–42; **Пуздровский А. Е.** К вопросу о причинах миграций населения лесостепного Правобережья в предскифское и раннескифское время. – С. 48–49; **Кулатова И. Н.** Курганы скифского времени у с. Олефирщина. – С. 50–52; **Черненко Е. В.** Скифский меч из собрания Полтавского краеведческого музея. – С. 52–53; **Рябова В. А.** „Полтавский ритон" и вопросы происхождения ритонов Скифии. – С. 53–56; **Гороховский Е. Л.** Сарматское погребение в Новых Санжарах на Полтавщине. – С. 56–60; **Гавриленко И. Н.** Новые находки мезонеолитической эпохи в бассейне р. Ворсклы. – С. 34–35.

Про конференцію: **Кулатова И.** //СМ. – 1987. – № 5. – С. 69; **Супруненко А. Б.** //СА. – 1989. – № 3. – С. 284–285.

1988

10. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог. – Полтава, 1988. – 24 с., 1 схема.

Рец.: **Легенький І.** Археологічний путівник //ЗП. – 1988. – 2 серпня.

11. **Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.** Археологические памятники Машевского района Полтавской области: Каталог. – Полтава. 1988. – 20 с., 3 схемы.

12. **Охрана** и исследование памятников археологии Полтавщины: (Первый) обл. науч.-практ. семинар. /Тез. докл. и сообщ.: /22–23 января 1988 г./. – Полтава, 1988. – 48 с.

Із змісту: **Телегин Д. Я.** Некоторые вопросы охраны памятников археологии Полтавщины. – С. 5–6; **Луговая Л. Н.** Проблемы учета и охраны археологических памятников Полтавщины. – С. 7–8; **Черняков И. Т., Шевченко Н.П.** Итоги и перспективы охранных исследований археологических памятников в зоне Кременчугского водохранилища. – С. 14–16; **Гороховский Е. Л.** Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы. – С. 18–22; **Неприна В. И.** Мастерская и стоянка эпохи мезолита в Посулье. – С. 2№–22; **Луговая Л. Н., Супруненко А.Б.** Погребение среднеднепровской культуры у с. Васильевка. – С. 23–25; **Гавриш П. А.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине. – С. 27–28; **Кулатова И. Н.** Находки из погребения скифского времени в Посулье. – С. 28–30; **Приймак В. В.** О взаимоотношениях славян днепровского Левобережья с населением салтовской культуры. – с. 34–36; **Моргунов Ю. Ю.** Раскопки городища летописного г. Снепорода. – С. 37–38; **Левченко Д. И.** Погребение воина У в. н. э. у с. Яременки. – 43–44 та ін.

Про семінар: **Супруненко А. Б.** //СМ. – 1988. – № 3. – С. 42.

13. **1000-летие** города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. /Тез. докл. и сообщ.: /26–28 мая 1988 г./. – Лубны, 1988. – 64 с., илл.

Із змісту: **Сухобоков О. В.** Археологические исследования к юбилею г. Лубны. – С. 3–5; **Сергин В. Я.** Раскопки Гонцовского поселения. – С. 5–7; **Кулатова И. Н.** Памятники археологии территории г. Лубны. – С. 7–8; **Моргунов Ю. Ю.** Лубенский участок Посульской границы в XI–XIII вв. – С. 9–11; **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Ф. И. Каминского в Нижнем Посулье. – С. 12–15 та ін.

Про конференцію: **Ванцак Б. С., Супруненко О. Б.** //УІЖ. – 1988. – № 10. – С. 159–160.

14. **Супруненко А. Б.** Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель. – Полтава: Облполиграфиздат, 1988. – 16 с., 19 илл.

1989

15. **Тезисы доп.** і повідомл. першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. – Полтава, 1989. – 143 с.

Із змісту: **Гавриленко І. М.** Дослідження мезоліту та неоліту в межиріччі Сули і Ворскли. – С. 100–101; **Шрамко Б. О.** Гелони на Кавказі і Ворсклі. – С. 103–104; **Буйнов Ю. В.** Пам'ятки бондарихинської культури в басейні Ворскли. – С. 104–105; **Кулатова І. М.** Нова поховальна пам'ятка ранньоскіфського часу на Середньому Пслі. – С. 105–106; **Гавриш П. Я., Гейко А. В.** Городища скіфського часу на Полтавщині. – С. 107–108; **Лугова Л. М.** Нові сарматські пам'ятки на Полтавщині. – С. 111–112; **Моргунов Ю. Ю.** Про місце-

знаходження літописного Горошина. – С. 114–116; **Супруненко О. Б.** Археологічне зібрання К. М. Скаржинської. – С. 116–117 та ін.

16. **Охрана** и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй науч.-практ. семинар /Тез. докл. и сообщ.: /18–19 мая 1989 г./. – Полтава, 1989. – 129 с., 15 рис.

Із змісту: **Чичкало Б. В.** Подготовка археологической части „Свода памятников истории и культуры Полтавской обл." – С. 3–5; **Белоус А. П.** Археология в Полтавском краеведческом музее. – С. 5–7; **Сергин В. Я.** Гонцовское палеолитическое поселение. – С. 10–12; **Гавриленко И. Н.** Памятники эпохи мезолита в междуречье Сулы и Ворсклы. – С. 16–19; **Гавриленко И. Н., Коен В. Ю.** Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине. – С. 22–26; **Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.** Охранные исследования курганов в Нижнем Поворсклье. – С. 28–33; **Сиволап М. П.** Новые материалы ямной культуры Левобережной Черкащины. – С. 33–36; **Бовкун И. В., Мокляк В. А.** Археологические разведки на территории Новосанжарского района. – С. 39–41; **Шрамко Б. А.** Культурно-исторические связи населения Полтавской области в раннем железном веке. – С. 41–44; **Григорьев В. П.** О времени появления скифов в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи... – С. 44–47; **Андриенко В. П.** О материалах раскопа 11 поселения Пожарная Балка 2. – С. 47–49; **Гаврин П. А.** Керамическая посуда с поселения скифского времени у с. Саранчевка. – С. 49–52; **Шрамко И. Б.** Способы упрочения железных изделий ремесленниками бассейна Ворсклы в VII–IV вв. до н. э. – С. 52–54; **Кулатова И. Н.** Разведки в Лубенском районе Полтавской области. – С. 54–58; **Приймак В. В., Белинская Л. И.** Охранные раскопки памятников конца I – начала II тыс. на Сумщине. – С. 64–66; **Моргунов Ю. Ю.** Динамика формирования и развития Посульской границы. – С. 66–69; **Григорьев А. В.** Городище у с. Хитцы. – С. 69–72; **Луговая Л. Н.** Погребения средневековых кочевников в курганах юга Полтавщины. – С. 72–75; **Ткаченко А. М.** Курганы Лохвицкого района. – С. 93–94 та ін.

Про семінар: **Супруненко О. Б.** //Археологія. – 1990. – № 1. – С. 155–156.

1990

17. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники Карловского района Полтавской области: Каталог. – Полтава, 1990. – 82 с., 41 рис.

Рец.: **Міняйло І.** //ЗП. – 1990. – 5 червня.

18. **Охорона** і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практичн. семінар /Тез. доп.: /квітень, 1990 р./ – Полтава. – 200 с., 24 табл.

Із змісту: **Нестуля А. А.** Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы Советской власти. – С. 4–6; **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві. – С. 41–47; **Милованова Н. А.** Палеолит лесостепной зоны Левобережной Украины... – С. 59–62; **Телегин Д. Я. и др.** Палеолит в устье реки Сулы. – С. 64–65; **Гавриленко И. Н.**

Новые памятники эпохи неолита на Полтавщине. – С. 65–66; **Морковина И. В.** Памятники сурской культуры Приорелья. – С. 67–69; **Марина З. П.** Ямные погребения Приорелья – С. 76–79; **Супруненко А. Б.** О Федоровском идоле и кургане. – С. 80–86; **Сиволап Л. Г. та М. П.** Курган „Кицина Могила" в лісостеповому Подніпров'ї. – С. 88–90; **Ковалева И. Ф.** Социальная структура и идеология предсрубного общества южной Лесостепи. – С. 100–102; **Луговая Л. Н.** Погребения с костяными пряжками в Среднеднепровском Левобережье. – С. 107–109; **Бовкун И. В.** Вислообушный топор из Новосанжарского района. – С. 109–110; **Берестнев С. И.** Новые погребения эпохи бронзы с производственным инвентарем в лесостепи Левобережной Украины. – С. 110–112; **Воловик С. И.** Некоторые итоги исследования памятников малобудковского этапа бондарихинской культуры. – С. 117–120; **Горбов В. Н., Усачук А. Н.** Бондарихинское поселение на Северском Донце. – С. 120–122; **Шрамко Б. А.** Была ли Лесостепь завоевана скифами. – С. 123–126; **Островерхов А. С.** Фаянс и стекло лесостепной Скифии: архиака. – С. 128–132; **Гавриш П.А.** Городище скифского времени у с. Кнышовка. – С. 134–137; **Шрамко И. Б.** Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы. – С. 137–139; **Кулатова И. Н.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины. – С. 144–148; **Некрасова А. Н.** К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в днепровском лесостепном Левобережье. – С. 150–151; **Сухобоков О. В., Юренко С. П.** Предволынцевские памятники Полтавщины... – С. 155–157; **Мокляк В. О.** Меч із Посулля. – С. 162–163; **Ткаченко А. М.** Разведки в Оржицком районе. – С. 171–172; **Мельникова И. С.** Некоторые итоги разведок на Полтавщине. – С. 173–175 та ін.

19. **Археологические** исследования на Полтавщине: Сб. науч. статей /Под ред. Супруненко А. Б. – Полтава, 1990. – 115 с., 31 табл.

Із змісту: **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея /к 100-летию со дня основания/. – С. 5–42; **Луговая Л. Н., Шилов Ю. А.** Михайликовский курган раннесрубного времени. – С. 43–56; **Мельникова И. С.** Раскопки курганов у сел Мушты и Кириленки. – С. 59–65; **Бовкун И. В.** Каменная мотыга с Нижнего Поорелья. – С. 65–67; **Кулатова И. Н.** Женское погребение IУ в. до н. э. из могильника у с. Олефиршина. – С. 67–76; **Приймак В. В.** Охранные исследования памятников УIII–X вв. в Верхнем Поворсклье. – С. 76–86; **Сухобоков О. В., Юренко С. П.** Керамический комплекс Опошнянского городища. – С. 87–95; **Моргунов Ю. Ю.** Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси. – С. 95–109; **Мокляк В. А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар. – С. 109–115 та ін.

20. **Вивчення** історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи /Тез. доп. і повід. до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею: /Листопад, 1990 р./. – Суми-Ромни, 1990. – 83 с., 15 іл. – (разом із Сумським обл. відділенням УФК, Роменським краєзнавчим музеєм).

Із змісту: **Супруненко О. Б.** Матеріали по археології Полтавщини у фонді Роменського музею Держархіву Сумської області. – С. 19–21; **Шовкопляс Г. М. та І. Г.** М. О. Макаренко – видатний археолог України. – С. 21–23;

Сухобоков О. В., Белинская Л. И. Н. Б. Макаренко как исследователь славянских древностей Сумщины. – С. 33–35; **Григорьев А. В.** О времени функционирования городища „Монастырище". – С. 60–61; **Приймак В. В.** Протоміські центри роменської культури та їх округа у верхів'ї Ворскли, середній течії Псла і Сейму. – С. 64–66; **Шинаков Е. А., Григорьев А. В.** О возможности существования государственности на территории позднероменской культуры X в. – С. 66–68; **Юренко С. П., Приймак В. В.** Землеробські знаряддя Битицького городища. – С. 71–74 та ін.

1991

21 **„Труды** Полтавской ученой архивной комиссии": Библиографический указатель. /Сост. Супруненко А. Б. – Полтава, 1991. – 52 с.

Археол.: С. 5–6, 7, 8, 44.

22. **Николаев В. Ф.** Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. – Полтава, 1991. – 48 с.

Содержатся воспоминания о деятельности В. М. Щербаковского и М. Я. Рудинского.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	– Археологические исследования на Украине
АО	– Археологические открытия
АП УРСР	– Археологічні пам'ятки УРСР
АС	– Археологический съезд
АС ГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БАН	– Болгарская Академия Наук
ВУАК	– Всеукраїнський Археологічний Комітет
ЗП	– Зоря Полтавщини
ІА АН УРСР	– Інститут археології Академії Наук УРСР
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
НА ЛОИА АН СССР	– Научный архив Ленинградского отделения Института археологиии АН СССР
НА ИА АН СССР	– Научный архив Института археологии АН СССР
НА ИА АН УССР	– Научный архив Института археологии АН УССР
НА ПКМ	– Научный архив Полтавского краеведческого музея
НиЭ	– Нумизматика и эпиграфика
ПУ	– Пам'ятники України
ПУАК	– Полтавская Ученая Архивная Комиссия
СА	– Советская археология
САИ	– Свод археологических источников
СГЭ	– Сообщения Государственного Эрмитажа
СК	– Соціалістична культура
СМ	– Советский музей
УІЖ	– Український історичний журнал
УРЕ	– Українська Радянська енциклопедія
УТОПІК	– Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
УФК	– Український Фонд культури
Ф ПКМ	– Фонди Полтавського краєзнавчого музею
ХГУ	– Харьковский государственный университет

КОРОТКІ ПОВІДОМЛЕННЯ

КУРГАНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВИ

На території обласного центру за старими картографічними матеріалами відомо до 20 курганів. Але у більшості випадків вони знищені будівельними чи сільськогосподарськими роботами. Розвідками 1990 р. на північно-східній околиці міста виявлено 2 групи курганів та окремо стоячий насип.

Розораний насип кургану висотою 0,35 м і діаметром до 20 м розташований за 0,8 км на північ від межі нової забудови сел. Червоний Шлях, на вершині водороздільного плато правого берега р. Ворскли і струмка Рогізна, зліва від шосе на Яківці, на полі за 0,6 км на південь від споруд колишньої садиби лікаря М. В. Скліфосовського.

Група курганів у складі 10 насипів висотою 0,4–3 м та діаметром 12–35 м знаходиться на мисовидному виступі плато правого корінного берега р. Ворскли у Дальніх Яківцях. Між жилою забудовою та на городах по вул. Нагірній /садиби №№ 1, 3, 5/, по обидві сторони вулиці розташовані невеликі задерновані насипи, пошкоджені дорожними роботами. 2 кургани /садиби №№ 3 та 5/ мають висоту 2–3 м. Перший з них зайнятий городом, другий – поріс деревами колишнього парку М. В. Скліфосовського.

Ще одна група курганів займає вершину водорозділу рр. Ворскли і Полузірря, справа від шосе Полтава–Зіньків, за 0,5–0,7 км на північний схід від сел. Побиванка. Вона складається з трьох насипів, два з яких розорюються[1]. На вершині одного з них встановлений пам'ятник „Шведам від шведів" на честь подій Полтавської битви.

Один з курганів в Дальніх Яківцях на поч. 20 ст. був частково зруйнований /біля колишньої школи/. Під насипом виявився дерев'яний накатник скіфського часу. Кожен із курганів групи у Побиванці теж був перерізаний вузькою траншеєю до рівня стародавньої поверхні у 1904 р. Ці роботи здійснювались задля пошуку могили шведів /1709 р./, але виявили перекриття більш древніх поховань і були припинені[2].

Таким чином, в межах північно-східної частини міста знаходиться 14 курганних пам'яток, що потребують охорони.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Супруненко А. Б.** Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог. – Полтава, 1988. – С. 6.
2. **Липеровский А.** Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года. // Труды ПУАК. – Полтава, 1907. – Вып. 3. – С. 276–278.

І. М. Кулатова

ЗНАХІДКА КАМ'ЯНОЇ СОКИРИ У с. ТАХТАУЛОВЕ

Мешканець с. Максимівки Карлівського р-ну Беліба М. І. передав до обласного музею кам'яну свердлену сокиру, знайдену на території південно-західної частини с. Тахтаулове Полтавського р-ну, неподалік контори рибгоспу. Знахідка була виявлена на правому березі струмка – лівого притока р. Полузірря, на глибині до 3 м, при копанні колодязя у рушеному ґрунті серед значної кількості людських кісток восени 1990 р. Колодязь зводився на місці зруйнованого у 1960-х рр. кургану і перерізав поховання /можливо, парне/ доби ранньої бронзи.

Сокира має клиновидне лезо, підромбічну форму з виділеним обушком у вигляді зрізаного конуса. Знаряддя свердлене зверху на конус. Поверхня заполірована. По лезу і обуху помітні сліди спрацьованості – сколи від ударів. Сокира виготовлена з серпантину /змієвика/. Її довжина 10,0 см; максимальна ширина 4,9 см; діаметри: обушка 2,8х3 см; отвору – верхній 1,95 см; нижній 1,8 см; вага 260 грамів. /Рис./.

Аналогічні вироби походять з пізньоямних та катакомбних поховань першої третини II тис. до н. е. Вони мали як бойове, так і господарське призначення. Отже, знахідка доповнює відомості до археологічної карти м. Полтави і околиць часу ранньої бронзи.

О. С.

ЗМІСТ

Лугова Л. М. /Полтава/. Ранньозрубні поховання басейну Псла 3

Воловик С. І. /Харків/. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури в басейні Ворскли 15

Супруненко О. Б. /Полтава/. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля 23

Шрамко І. Б., Шрамко Б. А. /Харків/. Оборонні споруди Великого Більського городища 44

Кулатова І. М. /Полтава/. Поховання кінця У – початку ІУ ст. до н. е. з Олефірщинського могильника 51

Мокляк В. О. /Полтава/. До археологічної карти Новосанжарського району 67

Ткаченко О. М. /Полтава/. Нові пам'ятки в околицях сіл Клюсівка та Кунцеве Новосанжарського району 79

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. /Полтава/. Знахідка візантійської монети УІ ст. у Поворсклі 85

Бовкун І. В., Суховська І. В. /Полтава/. Давньоруське городище в Нових Санжарах 89

Заіка А. Г., Заіка Г. П. /Полтава/. До питання про Українську лінію 94

Шаповалов Г. І. /Запоріжжя/. Човен-довбанка з р. Ворскли 104

Археологічні видання Полтавського краєзнавчого музею /1891–1991/ 107

Список скорочень 113

Короткі повідомлення 114

Сборник научных статей

ПАМЯТНИКИ АРХЕОЛОГИИ ПОЛТАВЩИНЫ

Редколлегия: **Кулатова И. Н., Мокляк В. А., Супруненко А. Б.** /отв. редактор/

Издание подготовлено в Секторе археологии отдела охраны памятников Полтавского краеведческого музея

Отв. за выпуск – **И. Н. Кулатова**

Сдано в набор 05.02.91 г. Подписано к печати 04.03.91 г. Набор на типотайпер
Гарнитура Цюрих, Пресс-Роман. Печать офсетная. Бумага офсетная. Печ. л. 7,
Заказ № 249. Тираж 350 экз. Цена 2 руб.

Красноградская межрайтипография
313050, г. Красноград, ул. Полтавская, 62а

Ціна 2 крб.

